

Валентин
ЧЕМЕРИС

ГЕНЕРАЛИ ІМПЕРІЇ
Валентин ЧЕМЕРИС
ГЕНЕРАЛИ ІМПЕРІЇ

БЕЗ ПРАВА ПОВЕРНЕННЯ
Історичний роман

Місто взяте, цар в полоні.
Що за славна перемога!

Л. Українка

*«...Различные виды
употребляемой у них
казни суть: повешение,
обезглавливание,
умерщвление ударом в
голову, утопление,
погружение зимою под*

лед, сажание на кол и т. п. По большей части преступников, приговоренных к смерти летом, не казнят до зимы: тогда убивают их ударом в голову и пускают под лед...»

Джильс Флетчер.
«О государстве Русском»

«При попытке к бегству — догнать и уничтожить на месте!»

Із «Днювальних записок приказа Тайных дел»

Повість перша МОСКВА — КАМЕН

30 січня 1676 року в Москві, у своїх кремлівських палатах у віці 47 років несподівано помер цар Олексій Михайлович Романов. Так, так, той самий. З яким свого часу так необережно «породичався» Богдан Хмельницький, навіть не зчувшись, як, будучи гетьманом, главою вільної республіки опинився у чужого царя у підданих, а

потім клопіт з ним мав Виговський, син Богдана Юрась і він, Петро Дорошенко, теж поповоював з покійним.

Взагалі, Романови хоч і досягли в Росії найбільшого злету — з пересічних бояр негадано поставали царями, правда, дякуючи смутному часу, але щастя-долі чи талану, здається, не мали. Принаймні на протязі перших ста років свого правління. Казали, що вони роковані, себто приречені на недовге перебування в цьому світі. Чи фатум над ними такий тяжів, чи недоля-невезіння їм ставили підніжку. А хто казав, що то рід їхній гнилим був, з червоточиною, і якийсь черв'ячок, робачок отакунький, передавався з покоління в покоління Романовим по чоловічій лінії, підточуючи та вкорочуючи їм віку.

Романови довго не жили.

Михайло Федорович, недоросль боярський, якого на Земському соборі в смутному 1613 році обрали царем (а він же пручався та віднікувався зі сльозами — так не хотів сідати на трон, вважаючи, що його посилають на вірну загибель), прожив усього 49 років і як був Мишком до обрання на царство, таким, власне, й залишився. Відзначився в історії тільки тим, що заснував правлячу династію Романових.

А далі пішло по низхідній.

Згадуваний син його Олексій, хоч на троні й просидів ніби ж немало — тридцять один рік (1645–1676), але прожив ще менше батька — 47 років. Відомий в історії головно тим, що був батьком Петра I, прозваного Великим, а найбільшим його досягненням на царюванні вважається т. зв. «возз'єднання» України з Росією. Ще б пак! Олексію Михайловичу за рахунок України вдалося значно розширити своє царство — майже на дурничку, якщо не рахувати кількох обіцянок, виданих наївним і довірливим малоросам, та ще завдяки політичній похибці чи недалекоглядності великого Богдана.

Олексій Михайлович, прозаний, до слова, Тішайшим, відзначився ще й деякими капризами-химерами, що потрапили навіть в архівні документи. Але ті його дивацтва швидше були від невігластва. Ось один з прикладів. Житель Арзамаса, якийсь Савка Федоров і його однофамілець, селянин Івашка, в'їжджали разом в Москву через Яузські ворота і знічев'я грали на балалайці. За гру на балалайці прибульці й були в один мент схоплені препильною вартою і відправлені яко злочинці в Стрілецький приказ, де їх добряче для порядку висікли й відправили до Сибіру на заслання. А річ у тому, що Олексій Михайлович (може, тому й Тішайший) терпіти не міг гри на балалайці — найпоширенішому

музичному інструменті руських. Навіть видав указ, яким зобов'язав своїх служивих відбирати в людей музичні «грища», спалювати їх, яко бісові штучки, а тих, хто не буде підкорятися і далі на них гратиме — пороти батогами й відправляти їх на вічне поселення... Куди б ви думали? Та в Малоросію. От яку «страшну» кару придумав було Тішайший своїм балалаєчникам.

Дізнавшись про такий указ Олексія Михайловича, Дорошенко (його саме тоді збиралися конвоювати в Москву) весело пожартував:

— Везіть, везіть мене в свою Москву, а я у вашій Москві на балалайці вшкварю і... Хоч і буду битий батогами за порушення царевого указу, але ж мене відправлять згідно з тим указом на вічне поселення не куди-небудь, а в Малоросію. Га?

Помер Олексій Михайлович, як уже вище згадувалося, у 1676 році, і тоді ж на трон було посаджено малолітнього сина його Федора. Воно б нічого (бо хто, як не син, успадкує батька-царя на троні?), але нащадкові на день смерті ледве виповнилося 15, і в Москві шепотілися, що царенко до всього ж ще й безнадійно слабує. Що тілом, що духом — юний царевич, який зненацька став царем, був тяжко хворим. Простіше, цар виявився... без царя в голові. А втім, в історії траплялися і не такі парадокси!

Йому б лікуватися в затишку й спокої, а його живосилом на трон — врешті-решт, це зведе юнака в ранню могилу.

За життя його невдалого російським царством, починаючи з 1676 року, але від його імені, імені слабого царя-підлітка охоче правили різні групи бояр — Федір взагалі не годен був самотійно вирішувати хоч якусь там справу! Перед вели родичі по материнській лінії цареняти бояри Милославські.

Жити Федору випало всього нічого — 21 рік. (Якщо зауважити, що дід прожив 49 років, а онук — 21, то, може, й справді фатум переслідував Романових?)

Того року, як везли Дорошенка до Москви, Федір був на троні вже другий рік. Здоров'я в царяти все погіршувалося і погіршувалося, а розуму, ясна річ, не прибавлялося, тож бояри розкошували, царюючи на свою вигоду.

І цей підліток з монаршим титулом мав приймати — з підказки бояр — гетьмана Петра Дорошенка, для якого це було навіть образливо. Цар у 15 літ! Та він же — хлопчина. Пахолок! Хоч і вінценосний, але ж хлопчак. Вчорашній дітвак! Ще й навіть не парубок і тим більше не парубійко, а швидше — підпарубчак. Чи, як в Україні кажуть, підпарубчий. По-їхньому, по-руському — хлоп. Чи — отрок, що більш врочистіше. І до цього

пахолка-отрока, хлопа їхнього, і запрошено («запрошено!») бойового полковника, гетьмана України. Тож в ті дні йому здавалося, що він потрапив у якусь казку, в тридев'яте царство, тридесяте государство.

Гетьмана ще везли до Москви (і ще не ясно навіть, в якій іпостасі — царевого гостя чи бранця?), а вже гонець, вискочивши з Москви навстріч валці з України, застеріг: його величність цар-государ прийме гетьмана 20 березня, а тому треба квапитись. Гетьман має бути в Москві хоча б на день раніше зазначеного строку. Петро Дорофійович стенив плечима. Це вже клопіт стольника Алмазова, який зі своїми стрільцями віз його до білокам'яної.

І про що йому говорити з царем-хлопом на троні? А втім, ясно, що від імені підлітка з ним поведуть мову бояри, а від них добра українському гетьману чекати не доводиться — вони більші монархісти, аніж їхній цар. Та й політика покійного Олексія Михайловича щодо України зі смертю його, на жаль, не змінилася і тим більше нині не зміниться. Та ще на краще. І це було гірше гіршого. Чому вірити? Московити хоч і легко — якщо це вигідно, чи припече їм, — що завгодно обіцяють, але ніколи потім не виконують своїх обіцянок. То на кого покладатися, на які права та вольності, обіцяні Тішайшим Богдану Хмельницькому, аби він

не передумав, бува, «возз'єднуватися» з Росією, як Росія вже навіть саме ім'я України заборонила вживати, замінивши його покручем...

З Росією у 1654 році «возз'єднувалася» вільна козацька республіка Богдана Хмельницького, «возз'єднувалася» мовби ж з іменем Україна, але невдовзі після відомого скороспішного акту в Переяславі вона проснулась в один далеко не чудовий день чомусь вже раптом... Малоросією. Хоча ніяких катаклізмів мовби й не спостерігалось, та Україна либонь чи не крізь землю провалилася. Чи випарувалася в космос, уступивши свої терени якійсь Малоросії. Відповідно пощезали й українці, теж добровільно віддавши свою батьківщину якимось малоросам, що невідь-звідки взялися (пізніше вони стануть ще й «хахлами»). Та й сам гетьман український на той час уже йменувався (згадаймо пушкінські слова) «героєм древней Малороссии».

Така дивна метаморфоза стала одним з перших результатів (прогресивного, як прийнято називати все, що пов'язане з Переяславською радою) того дивного «возз'єднання», коли Росія самовільно, не питаючи, звісно, на те згоди самої України, не проводячи ніякого референдуму, перейменувала її в Малоросію, а українців — в малоросів. Мовляв, ніякий ви не окремих народ, а

такі ж, як і ми, роси (архіурочисте самойменування росіян), тільки й того, що, звиняйте, якісь недоростки. Адже ми — роси великі, а ви — роси малі. І забудьте на віки вічні, що ви українці, бо ви тепер — теж на віки вічні — маленькі-маленькі росіяни, які ще не доросли (етнічно й територіально) до повнометражних росів. Одне слово, малороси.

В історії ще треба пошукати інший такий приклад, був переконаний український гетьман Дорошенко, який в один мент чомусь став малоросійським гетьманом, щоб одна держава перейменувала іншу без її згоди і навіть не поставивши її до відома про задуману акцію. Дивно, що Україні чомусь не спало на думку перейменувати росіян на яких-небудь татароросів — були ж вони під татарами півтораєта років! А щодо терміну Мала Русь, то він яєось згадувався в документі XIV століття, але тільки стосовно Галицько-Волинської землі. І то — по відношенню до Києва. І в цьому випадку все було на місці. Якщо взяти до уваги, що Київська Русь була тоді Великою (і, до речі, єдиною) Руссю. Тож ясно, що частина Київської Русі по відношенню до неї самої і могла бути Малою Руссю. Тепер же — після Переяслава — вся Київська Русь, яка свого часу була мовби ж колискою трьох братніх народів, в тім числі й російського, — раптом стала куцою Руссю.

У 1662 році було створено приказ Маля Росія, більш відомий, як Малоросійський¹, що й став центральним органом державного правління, що відав справами перейменованої України. Знаходився він у Москві й підпорядковувався Посольському приказу — без його санкції навіть вибори гетьмана чи козацької старшини вважалися недійсними, як і судові постанови, а тому в Україні невідь-звідки раптом з'явився якийсь малоросійський гетьман.

¹ Малоросійський приказ буде ліквідовано у 1772 році у зв'язку із створенням... Малоросійської колегії, але, як казали на Україні, хрін од редьки не солодший. І довго-довго нам прийдеться чекати року 2002-го, коли в інтерв'ю Надзвичайний і Повноважний посол Російської Федерації в Україні Віктор Черномирдін нарешті скаже:

«Нині ми закінчили оформлення території під будівництво споруд посольства та інших російських закордонних установ. Ділянка виділена гарна, в центрі міста, неподалік від Києво-Печерської лаври, площею трохи більше двох гектарів. Це буде солідний, серйозний містобудівельний комплекс, який стане окрасою Києва».

Давно б так — будувати в Києві російські закордонні установи.

Але ж від Малоросійської колегії 1772 року і до російських закордонних установ у Києві ще треба було пережити двісті тридцять років!

І — нічого. Дочекалися!

І коли Москва величала його малоросійським гетьманом, Петро Дорошенко обурливо протестував, — як, між іншим, і проти експансії Росії в Україну та перейменування Росією його батьківщини в якусь Малоросію, а українців — у малороси, — але всі його протести ажнічогісінько не дали. На них у білокам'яній, правда, звертали увагу, але вже як на прояви сепаратизму (пізніше — буржуазного націоналізму), з яким треба нещадно боротися. І — боролися. (Здається, ще й досі борються).

— Були українцями, а стали якимись, звиняйте, малими росами, а ким з ласки царя постаємо завтра? — бідкалися козаки, затято чухаючись (чи не на знак, бува, протесту, так то було дуже сміливою акцією! Бо що-що, а чухатись, — там, де треба діяти, — українці здавна вміли і любили), і не знаходили відповіді.

— Навіть наші прадідівські імена Росія в нас повідбирала, а навзамін дала свої, нам незвичні, — казав, бувало, й гетьман. — От я, приміром, був Петром, а тепер мене названо Пйотром. А який я Пйотр, коли батьком-матір'ю наречений Петром...

Вигулькували й такі, що просто відмахувались.

— Чи не все одно, як нас та нашу Україну називає Московія? — Теж чухалися. — Хай хоч і горшком, аби в піч не садила...

Одним з перших Росія посадить гетьмана Петра². Чи то пак вже Пйотра. За все те ж: що виступав за незалежну — і від Московії в тім числі — свою Україну, відмовляючись її величати Малоросією...

Коли 19 березня 1677 року десь під вечір через московську заставу проторохтіла валка підвід з України («Не затримувати! По царевому указу!» — крикнув сторожі передній вершник валки) з возами й запасними кіньми, з чималим ридваном попереду, що був запряжений четвіркою коней цугом, в оточені кінних стрільців з пищалями, і повернула на кам'яну бруківку, що вела до річки Неглінної, в Москві хурделила весняна сніговиця, оскільки ж березнева, то й тепла, м'яка, без звичних руських морозів.

² Хоча, якщо вже бути точним, то першим з гетьманів козацької республіки, створеної Богданом Хмельницьким, було схоплено Дем'яна Многогрішного, разом з сином перевезено до Москви і після допитів з тортурами обох заслано до Тобольська, де їхні сліди й загубилися. Другим у Сибір було відправлено кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Петро Дорошенко був третім (на той час третім). І це не рахуючи козацьких старшин-полковників, сотників, осавулів, яких юрбами гнали в Сибір.

Валка везла з України до царя на цугундер гетьмана Петра Дорошенка, і віз його царський порученець стольник Семен Алмазов, а супроводжували бранця генеральні старшини з уряду Самойловича — суддя Домонтович і писар Прокопович, та ще гетьману було дозволено везти з собою з України своїх челядників в якості, як би ми сказали, обслуговуючого персоналу.

Столиця потонула в білому мороці, і колись княжий, а тепер царський град наче в саван закутався. Зазвичай брудна й засмічена (сміття здебільшого висипали прямо на вулицю), Москва від пухнастого, незаймано-чистого снігу помолоділа, наче оновилась і мала привабливий вигляд, мовби якийсь аж казковий.

Завивання вітру, що почалося в білокам'яній ще звечора вісімнадцятого березня, нарешті під вечір дев'ятнадцятого стихло, хвища вгамувалася, але сніг все так же сіявся вже другу добу поспіль — густий, м'який, вогкий. Він липнув до всього, на всьому вивершувався стіжками-копичками чи й просто білими шапками й рипів під ногами, наче крєктав від напруги. Куріло.

В якомусь місці коні збочили із занесеної снігом бруківки, і ридван застряг у заметі — ні тпру, ні ну. Валка зупинилась. Обліплений снігом візник, схожий на снігову бабу, марно лупив коней батожищем, але навіть і четвірка коней не змогла

висмикнути ридван на тверде — з їхніх спин і боків парувало.

Кутаючись у чималий дорожній кожух, Дорошенко вийшов з ридвану й провалився вище колін, сяк-так вибрався на тверде й став спиною до вітру.

Спішившись, стрільці обліпили ридван, гуртом допомагаючи коням. Стольник Семен Алмазов, висунувшись з ридвану, заходився підбадьорювати служивих рідним матом у кілька поверхів, до якого вони звикли і який діяв на них позитивно. Очевидно, стольник ще й постарався (а він з натхненням лаявся на всі заставки), чи лихослів'я подіяло, але стрільці жвавіше заметушилися.

— Ну, ребятушки... мать-перемать... — Стольник давав точні вказівки, віками перевірені в Московії поради: — Туди... пере-т-туди!.. Така мать-ать... (Чиюсь матір стольник згадував частіше всіх).

Коні заворушилися, їм допомагали стрільці, а тим і тим залюбки допомагав стольник — все тією ж безконечною і винахідливою матірщиною...

Аж тут із заметілі донісся гвалт, і на бруківку вискочив чималий сірий звір, з добру вівцю завбільшки. Вздрівши валку, звірюга з несподіванки аж присів на задні лапища. Його очі яріли жаринами й двома вогниками світилися в

білій млі, із загривка сочилася кров — така яскрава в білій круговерті, що аж у вічу різало.

Зустрівшись поглядом з Дорошенком, звір наче здивовано рикнув: «О, а ти чого тут опинився?! Тікай, брате, якщо ноги маєш. Москва таких як ми з тобою, неласкаво зустрічає...»

З роззявленої пащеки з висолопленим язиком звисала кривава піна.

Та ось із білої завії вигулькнув гурт розхристаних дядьків в армяках і без шапок — на зарослих бородатих обличчях виднілися тільки широко розкриті роти — переслідувачі щось завзято кричали. Не так від злості, як, напевне, від молодечого захвату.

— Ат-ту його!!! Ату-у-у!!! — донеслося до гетьмана, як вітер повернувся в його бік. — По хребту серого!.. В дихало!.. В мордюку!.. Селезінку!! Ядрьоная мать!..

Дорошенку чомусь стало шкода сіроманця — як наче б відчув у ньому товариша по нещастю.

— Хо-орош, серий розбойнік! — вигукнув у захопленні стольник. — Ай да волк-волчище! Бачиш, гетьмане, які в нас вурдалаки в граді бігають?! По льоду Неглінної чи Москви-ріки забрів у місто. Ну теперя мужички відведуть душечки!..

Звір зник у заметілі, лишаючи в білому снігу кривавий слід, по якомусь часі зникли в тій завії й

переслідувачі, й швидко з того боку, куди вони подалися, почулося протяжне, напевне ж, прощальне виття — мужики відводили душі. Та ось виття урвалося, натомість почулися глухі удари і схвильований гул мужиків...

Чомусь стало жаль вовка, добрий звір, розкішний... Коні і люди нарешті спільними зусиллями витягли ридван на тверде, і валка рушила далі загаченими снігом московськими вулицями...

— Що, гетьмане, закручинілся, уздрівши загнаного вовка? — Вже як сіли в ридван і рушили, запитав стольник полоняника, якого, виконуючи царське повеління (а раптом йому яка нагорода перепаде?), таки благополучно довів з України до першопрестольної. — Москва нікого не милує, хто їй не кориться. Але ти покедова не муч себе невідомістю. Одне ясно: прямуємо не в острог, а — вище голову! — у Кремль! Хоча Кремль, між нами кажучи, це теж острог — тільки найбільший і найзначніший. І сидить у цьому острозі навіть сам цар-батюшка. Все життя, як у в'язниці. Такі, брат, діла. Або казнять тебе, Пйотр Дорофійович, або помилують — третього не дано. Для тих, кого у Кремль везуть...

Хоча на той час значення фортець (як і замків теж) після винайдення артилерії і в міру того, як вона успішно розвивалася, значно впало і те

падіння тривало (пізніше воно взагалі буде зведене нанівець, а замість фортець, замків чи пізніших фортів та бастіонів з'являться укріпрайони та смуги), Москва не тільки залишалася фортецею, а й віками нажахана степовиками із Золотої Орди, посилено будувала все нові й нові укріплення. Із дерев'яної часів боярина Стефана Кучки (тоді Кучков чи пізніше Москов, як нарече її Юрій Долгоруков), вона мурувалася швидкими темпами — як казали на Русі, зодягалася каменем. Юрій Долгоруков у гирлі Неглінної, при її впадінні в Москву-ріку збудував град, а в часи Калити то вже був кремник, ще пізніше — з XIV століття — кремль з малої літери, а згодом і Кремль з великої букви. І хоч в різні часи «царюючий град» — один з найранішніх титулів Москви, — вже мав чотири внутрішні фортеці, — той же Кремль, Китай-город, Білий город і Скородом, але найвідомішим столичним укріпленням, що з часом зробився символом не тільки Москви, а й усієї Росії, став лише Кремль.

В кінці XV століття московські царі з незнаним до того розмахом і старанням розпочали будівництво найновішої фортеці в центрі Москви. Дерев'яний кремник Калити проіснував менше трьох десятків літ, як був замінений білокам'яним, довжиною в дві тисячі метрів кремлем, що його збудував у 1367 році Дмитрій Донський («и со

всеми бояри старейшими сдумаша ставити город камен Москву...»). Так з'явилася кам'яна Москва, оскільки ж Кремль Дмитрій Донський збудував з білого каменю, столицю звідтоді почали величати білокам'яною, хоч вона у всі часи була сірою і непривабливою.

Фортеця Дмитрія Донського простояла більше ста років, але надійшов і її час. І знову постала потреба будувати кремль — ще новіший, ще грізніший і ще величніший, — з великокнязівським та царським розмахом, аби Москва камен постала такою на всі прийдешні віки.

Для цього Іван III запросив до себе з Італії видатних майстрів по спорудженню фортець (та, власне, й сам термін *fortezza* — укріплення, — був італійським) — Аристотеля Фіорованті, Марка Руфа, Петро Антоніо Соларіо, Алевіза Нового та інших — вони проектували і керували будівництвом грандіозної споруди російської столиці.

Новий Кремль будували більше десяти років — з 1485 по 1496-й, — а всі роботи, в тім числі й спорудження величезного, до того небаченого рову завершилося аж у 1516 році.

Італійці збудували руським преміцну й потужну оборонну стіну з особливою кладкою (технічна новина на той час) висотою (залежно від рельєфу місцевості) від 5 до 19 і довжиною у дві

тисячі з чвертю метрів, звели 18 красивих башт, і звідтоді стіни й башти Кремля, дещо, правда, перебудовані, стоять і нині. З двох боків Кремль омивають води річок Неглінної та Москви, а там, де не було водяних перепон (теперішня Красна площа), вирили рів глибиною від 8 до 12 метрів (дво-триповерховий будинок) і шириною зверху до 36 метрів та пустили в нього воду двох річок. І Кремль став островом, неприступним з усіх боків. Одночасно зводилися нові й перебудовувалися старі будівлі в самому Кремлі — собори Успенський, Архангельський, Благовіщенський, Грановита палата для урочистих прийомів великих князів, а потім царів. З'явилися урядові будинки-прикази, палаци бояр — здебільшого родичів великого князя, а потім царської сім'ї. Центром стала Двірцева площа з головним храмом Москви Успенським собором, де вінчалися на сімейне життя й коронувалися на царство руські великі князі й царі (в Архангельському їх ховали).

Але головним у Кремлі в його південно-західному куті між Боровицькими і Троїцькими воротами й до самої площі був царський двір — окремий городок зі своїми дворами, палатами, господарськими будівлями, церквами й навіть садами. Там же — чи й поруч — палати патріарха, монастирі, церкви, ще далі — прикази, а їх в Росії вже тоді нараховувалося

близько ста, хоч не всі вони розміщувалися у Кремлі.

В один з таких приказів — Маля Росії — і везли Петра Дорошенка надвечір 19 березня 1677 року від Різдва Христового.

Коли валка, попокружлявши загаченими вулицями білокам'яної, нарешті дісталася Кремля й спинилася на його території в Малоросійському дворі, стольник Семен Алмазов, вперше за всю дорогу від Сосниці, що на Чернігівщині, й до самої Москви, зняв ковпак, оторочений хутром видри, струсив з нього сніг, обтіпав долонями руду бороду, широко й розмашисто перехрестився.

— Всьо! Дома! В Москві камен! Як у Бога за пазухою. Слава тя Господи! Приїхали, мать-ать-перемать!.. — І скільки в голосі служивого було радощів, що Дорошенко аж позаздрив йому — щасливець! Має батьківщину — свою Москву-камен, — де й справді почувується, як у Бога за пазухою. Повернувся додому, а що чоловікові треба у цьому світі?

Осіняли себе хрестами, познімавши хутрянні шапки, й стрільці — вони теж повернулися з України додому живі-здорові і тепер з нетерпінням чекають, коли ж їх — в нагороду за добру службу, — повідпускають додому, і вони з галасом,

гиком і свистом понесуться в свою Стрілецьку слободу.

І тільки полоняник не радів і Богу не дякував — не було за що.

— З прибуттям, гетьмане, до Москви, матушки нашої!

— Вашої, стільнику, вашої, — уточнив бранець.

— Не квапся відхрещуватися, може, наша матушка стане і твоєю...

— Матушкою? Красно дякую. У мене є рідна ненька, а двох матерів не буває.

— Була ненька, а стала матушка — чи тобі, Пйотр...

— Я від народження Петро...

— Гаразд, Петро. Хай буде по-твоєму. Хоча тут тобі доведеться не тільки від імені свого відхреститися, а й від самого себе — на те наша Москва і камен... Тож краще... Сам розумієш... Розумне теля двох маток ссе — чи не так у вас говорять?

— Я не теля.

— Хто його знає, як воно повернеться, гетьмане. Може статися, що й наша матушка тобі знадобиться. Ненька рідна далеко. Бог високо, а цар близько, — і кивнув кудись у завію, що бісом крутилася в Кремлі. — Он тамтечки він... У палатах сидить, долі наші вирішує. Бо всі ми

ходимо не так під Богом, як під царем. Як я розумію, ти в своїй Україні теж був ако цар.

— У нас, на жаль, не має монархії.

— Ось-ось, на жаль, — підхопив стольник. —

У вас хто горлянку лужену має, той і зверху зі своїм правом. Крикунів у вас!.. Бо — воля. Рівність. От і докричалися... Ти в Москві опинився, а вони хоч і вдома, але під нашими воєводами. Ось до чого ваша рівність вас же самих і довела. А на мене, гетьмане, зла не май. Я всього лише холоп його величності і тебе сюди привіз, виконуючи цареве повеління. А накаже мені цар, приміром, здохнути — здохну. Ми люди маленькі, служиві. Наказано тебе привезти, ми й привезли. А накажуть тобі голову відрубати, ми, звиняй, її й того... Одним махом. Навчені. Ми ж бо на всі руки майстри. А для чого тебе привезли — на свайбу, приміром, чи на плаху — нам не велено знати. Хоча все може статися. Тож не серчай на нас, холопів царевих, якщо тебе запроторять в острог. Чи велять тебе головою під лід Неглінної пустити. Все може статися — на те й Москва. У нас уміють головою під лід пустити — так і загуде чоловік з цього світу! А покедова живи й радуйся. Що тебе завезли у самий, знаця, Кремль. Пішли до приказної ізби — дяку кланятись. Може, тебе ще й помилують, все у волі та ласці царя. Або на крайняк у Сибіряку, у Тобольск відправлять, куди вже багато вашого брата-малороса відправлено. А,

може, тебе ще й помилують. Хоча Малоро... Чи як ти кажеш, Україну — нікагда! Та й навіщо її віддавати вам, малоросам, коли вона і нам, великоросам, потрібна!

У словах стольника прозвучала тверда переконаність, що так і має бути — Україна має належати великоросам. Чому? Та тому, що стольник руський, а Росія з року в рік, з віку в вік росла тільки за рахунок захоплення чужих земель — це стало руським менталітетом. Хоч царя, хоч його останнього холопа. Це у них з молоком матері всотується — ще з часів Московського князівства. Всі вони, як Юрій, князь суздальський, а тоді московський, прозваний Долгоруким, всі — довгоруки...

Приказна ізба, у якій поселили привезеного гетьмана та його челядників, хоч і знаходилась в Кремлі, у дворі Малоросійського приказу, але своєю ветхістю справляла вельми сумне враження. Все у ній, як тільки дув вітер, скрипіло й ходило ходуном...

Дорошенко й поскаржився Ларіону Іванову, дебелому — коса сажень у плечах, бородатому думному дяку, який приймав його в Алмазова (стольнику дав щось на кшталт розписки).

— Якщо ви вже привезли мене в свою Москву... — почав було полоняник, але дяк безпардонно його перебив:

— Ніхто тебе, Пйотр Дорошенко, сюди не привозив. Ти сам приїхав — у гості до його величності Федора Олексійовича. На його ласкаве царське запрошення. — І весело шкірив широкі, як ніготь товстого пальця, жовті зуби. — Про це й нарочитого в Україну буде послано. Гетьман Самойлович так усім у Малоросії й роз'яснить...

— Могли б хоч трохи пристойнішу ізбу знайти у своїй Москві камен... Для дорогого... гм... гостя.

— Можем, — шкірився дяк. — Ми все можем. От і тебе, голубчика, з Малоросії привезли. Хоч ти цього й зело не хотів. Але одержуєш те, що заслужив. — І додав не без погрози: — Дякуй доброті та ласці царевій, изменніки і вори у нас і такої ізби не заслуговують!

Гетьман знав: тих, хто не корився Москві і тим більше багнув волі для своєї вітчизни, Москва інакше, як изменніками та ворами і не величала³. Та

³ Сьогодні, на відміну від тих далеких часів, Росія борців за волю вже не називає изменніками та ворами. Сьогодні будь-який визвольний рух, спрямований проти російського імперіалізму, Росія величає в душі нового часу — тероризмом та кримінальними бандформуваннями.

й розумів, для чого його привезено в стольний град...

— Старайся, Пйотр, — перейшов на довірливий тон Ларіон Іванов. — Хоч тебе висмикнули з Малоросії за дела твої худіє, неугодние царю, але царська ласка безмежна. Пондравишся його величності, в хороми, — гмикнув, як гикнув (від нього несло перегаром), — переселять... А покедова — не взищі. Бо хтозна, як воно повернеться після авдієнції в царя — можеш в Москві залишитися на правах царєвого гостя, а можеш і у ті хороми заgrimіти, що в Сибіру... Їх там!.. Для всіх твоїх малоросів вистачить!..

І стало ясно, що доля його ще не вирішена. Останнє слово за царем. Як він велить — так і буде. Не знав тільки, що в Малоросійському приказі дяки та піддячі довго метикували — що робити з малоросійським гетьманом по його прибутті в Москву?

Гадали так і сяк. Якогось конкретного плану не було — як і вказівок. Цар велів привезти гетьмана до Москви, але в якій якості — гостя чи изменніка і вора — не уточнив, тепер і ламай голову. Зрештою, зійшлися на тому, що всі, хто боровся проти Росії, гостями царя ще ніколи не були. А привозили таких у Москву тільки для

допитів та диби, хоча б того ж Демка Многогрішного, теж гетьмана. Виходило, що для цього привезли й Дорошенка.

Оскільки ніякого указу не було, розглядалися різні пропозиції:

— Четвертовать молодца, і делу кінець!

— Под топор ево, щоб другім малоросам не повадно било бунтовать протіву царя.

Були пропозиції і з більш конкретною технологією вирішення цього питання:

— Камінь на шию і під лід Неглінної! Пущай там свою Малоросію протіву Москви подимаєт!

Були й милосердніші:

— В Сибір! В Тобольськ! На худой кінець, в какой-нібудь острог — пущай посідіт!

Порадившись, зрештою, ухвалили події не квапити, самим нічого не видумувати, а почекати волі царя — як він велить, так і буде вчинено з Дорошенком. А поки що — хай живе.

Так у Дорошенка і з'явилася нова адреса (у пізніші століття така популярна): Москва, Кремль, Дорошенку...

Але все ж, поки суд та діло, під варту «гостя» взяли. Гетьман не вільний був виходити навіть за ворота Малоросійського приказу, не те, щоб погуляти Кремлем. Без дозволу, звісно, дяків чи старшого стрільців. За ним всюди невідлучно

маячила варта, хоча й намагалася не дуже своєю присутністю мозолити гетьману очі.

Якщо вдень у Кремлі вирувало життя — цар та бояри і державні справи вирішували, і просто тішились — то під вечір (а втім, вечорів тоді у Москві... не було, відразу ж після заходу сонця наставав так званий нічний час) все нишло й завмирало. Всі, хто не жив у Кремлі, з настанням нічного часу (після заходу сонця) мали негайно залишити його до наступного дня. Кремль затихав, запиралися на премічні засуви важенні, ковані залізом брами, і до ранку чулися тільки крики стрільців на мурах та баштах та ще бевкання годинників. До світла стрільці нікого не впустять у Кремль і нікого з нього не випустять — такий мали наказ! Якось Дорошенко після заходу сонця (нічний час) хотів було походити перед сном біля воріт Малоросійського приказу, але старший стрільців наче з-під землі перед ним виріс:

— Ніззя!..

А над Москвою, що розчинилася в сірому мороці, все так же сіявся сніг, і здавалося, що в царюючому граді тихо і благословенно. Та ось у завиванні вітру раптом вчулося виття сіроманця. Пронизливе, тоскне, наче передсмертне...

— Вітер виє, — сказав старший стрільців. — Він, зараза. Тепер до ранку смертну нудьгу наганятиме!..

Дорошенко зітхнув і мовчки пішов в ізбу.

Почувався не просто стомленим, а геть розбитим. Не так довгою і тяжкою дорогою, як тією крутою переміною в його житті — ще вчора-позавчора вельможний гетьман козацької держави, яку він хотів об'єднати й зробити вільною та незалежною, глава її уряду, завжди оточений генеральною старшиною та козаками власної сотні, навіть тоді, коли просто прогулювався у верхньому замку Чигирині (а втім, і прогулюючись він вирішував справи), а сьогодні — бранець Москви, хоч про людське око мовби гість царя, якого силоміць змусили виїхати на гостину. Мабуть, у них, московитів, якесь своє, особливе розуміння гостини.

А втім не хотілося з дороги й думати, спустошлива втома, як обручами, стисла тіло.

Челядники викресали вогню, запалювали сальні свічі, від яких світліше в казенній ізбі мовби й не ставало, почали заходжуватися коло столу. Від вечері гетьман відмовився, хоч і не їв цілий день — не хотілося. Взагалі, нічого не хотілося — ні думати, ні говорити, ні когось бачити. Тож відмовився навіть поспілкуватися з генеральними старшинами — суддею та писарем, — що разом з ним поїхали до Москви (та й про що з ними говорити, як вони самі трясуться, щоб і їх бува не залишили в Москві в якості застави), а пішов до

маленького помешкання, скинув кожуха, стягнув чоботи, впав на дощатий настил, засланий шкурою якогось звіра — здається, ведмедя. Склепивши набряклі повіки, лежав з однією метою — пошвидше заснути. Чи бодай провалитися в подобу сну. Але було не до сну, тіло гуло, душа тремтіла, приказна кремлівська ізба від вітру скрипіла й наче тяжко зітхала, а перед його заплющеними очима вставали події останніх місяців його борінь в Україні — осінь 1676 — весна 1677-го.

Прикази — адміністративно-судові органи центрального управління в Росії почали виникати з кінця XV століття. Вони створювалися в процесі централізації Російської держави та розвитку станово-представницької монархії. За двісті наступних років їх виникло близько ста, і будувалися вони за функціональним принципом: керували окремими галузями управління — земський, помісний, посольський, стрілецький, холопський, ямський та ін., — відали справами двірцевого управління (Приказ Великого двору) тощо. Окремі прикази керували всіма галузями управління на новоприєднаній (захопленій) території.

На чолі приказу стояв «суддя», боярин, що користувався одноосібною владою, а при ньому

була «приказна ізба» — канцелярія з дяками та піддячими, які й вели справи.

Для керування новоприєднаними (захопленими) територіями були свої прикази, як той же Малоросійський приказ для керування Україною. Серед ста приказів був і один, якого боялися навіть свої, навіть бояри, не кажучи вже за дяків та інших служилих — Приказ Таємних справ, де цілодобово гнули спину днювальні дяки, які й вели, заховані від усього світу, і самі будучи таємними, записи потаємних справ, підшивали туди донесення агентів, що плавом пливли до Москви з усіх усюд, донощиків (особливо ця інституція була розвинена в Малоросії, коли в Москву доносили всі на всіх). Там же записувалося в окремі книги і все, що надходило про тих чи тих історичних діячів. Книги, куди все те записувалося, звалися «Днювальныя записи Приказа Тайных дел».

Особливо багато донесень секретних агентів, що ними кишіла Україна, і доносів ближніх на гетьмана Петра Дорошенка, на основі яких і було зібрано на нього таємне досьє, і коли «суддею» Малоросійського приказу став боярин Артамон Матвеев (він замінив на тому посту боярина і теж українофоба Ордин-Нащокіна), то відразу ж засів за досьє гетьмана Дорошенка — треба було давати пораду цареві, що робити з привезеним у Москву гетьманом. І заодно доповісти його величності, хто

ж такий насправді гетьман Петро Дорофійович Дорошенко, звідки він, якого роду, що думає, чим дихає і які його ближні і дальні плани.

Отож, Петро Дорошенко.

«Який... з нього гетьман? Чи козак він з діда-прадіда? Чи знає він Запоріжжя, річки, морські протоки й саме море? Чого він надивився? Чи мав коли діло з монархом? Чи на багатьох війнах він був? Чи воював або договориювався, щоб і тепер уміти зробити щось... І козаком він недавно: чи траплялося йому хоч раз бути у війську? Чи довго він був полковником? Чи всі наші старшинські уряди перейшов він від малого до великого?»

Це він, Петро Дорошенко, в році 1673—му так запитував товариство, запитував чисто риторично, бо своїми запитаннями водночас характеризував того, про кого йшла мова — гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, який не був, на одміну від Дорошенка, козаком з діда-прадіда, а був всього лише поповичем і гетьманство своє купив за нечесним шляхом здобуте багатство, хоч і подавав себе ледь чи не за спадкового монарха.

Саме він, Петро Дорошенко, все це пройшов чи не змалку. В крайньому разі, з ранньої юності, коли ще й губу мав босу і потім пишався наукою, здобутою в полі, бо все спізнав у бою, все вмів і

славу серед товаришів рано здобув своєю кметою і хоробрістю. Знав з перших рук Запоріжжя з Хортицею і Великим Лугом («Січ нам мати, а Великий Луг — батько»), і річки, і море, і загалом свою Україну по обидва боки Дніпра, вмів тримати в руках шаблю і самопал, і норовливого коня в узді, в козацькі поводитирі рано вибився, завдяки власному розумові та вченості. Бо ж з малих літ — серед низового лицарства, серед вольниці військової, що нікому не корилася і яку ніхто не міг перемогти.

А втім, спершу навчався. В Києво-Могилянській академії, зело одукованим був, добре знав всесвітню історію, риторику, літературу, Святе Письмо, польську і латинську мови, володів ораторським мистецтвом, мав непоганий літературний смак і стиль. «У всіляких річах цікавий» — зауважить про нього козацький літописець і сам козак Самуїл Величко.

Польський король Ян Казимир зазначить, що він «з молодих літ у війську, в обозі виховувався».

Козаки про нього з повагою казатимуть: «Дорошенко козак старий і поля знає».

«Воин премудрый и промышленник великий в войсковых поступках» — додасть про нього Василь Тяпкін, посол Москви у Варшаві. (Правда, один мовби ж український служитель Бога, ніжинський протопіп, за сумісництвом українофоб і таємний московський агент-донощик, у своїх реляціях до

Малоросійського приказу обзиватиме Дорошенка «внуком Люципера пекельного» — допiк, виходить, йому гетьман).

Дипломат. Дипломатичну школу пройшов у великого Богдана. Був знайомий з керівниками московської політики щодо України, польськими (в тім числі й з королем Яном Собеським), знав ханів і султанів (султан Османської імперії, великий візир та хан Криму ставилися до нього з пошаною і величали його князем), відповідно знав турок і татар. Був товаришем багатьох видатних українських діячів, а перш за все, молодшим учнем Богдана Хмельницького, соратником гетьмана Івана Виговського, генерального старшини Івана Мазепи, багатьох українських полковників. Мав особисті заслуги перед Військом Запорозьким. Неодноразово вів переговори з послами Польщі, Москви, Туреччини, Криму, очолював дипломатичні місії і передові загони у полі. Їздив з дипломатичною місією до Москви і також до шведського короля. І в той же час був неперевершеним воїном, керівником козацтва і всієї козацької держави. Стряпчий Василій Тяпкін — один з кращих дипломатів Росії, в грудні 1667 року, побувавши в Переяславі, писав у Москву щодо настроїв на Україні, констатує велику на той час популярність Дорошенка по обох берегах Дніпра: міщани, козаки, поспільство дуже любили й поважали гетьмана.

А виховувався в обозі. Спав, поклавши під голову сідло. Чи на твердій лаві в курені, на сирій землі в поході.

Очевидно, відразу ж по навчанні (чи й не закінчивши його) подався на Запоріжжя, про яке, як і про свого знаменитого діда, наслухався з хлоп'ячих літ. Побув, як і годиться, джурую в козака-січовика, проходячи біля нього добру науку воєнного мистецтва, здобуваючи фізичний гарт. І, перш за все, переймаючи досвід старших. Як хлопчикам-джурам виповнювалося по шістнадцять, їх записували до куренів. Січовики здебільшого були безрідними, ні сім'ї, ні дітей не мали, тож джури ставали їм за названих синів. Вони й успадковували майно, зброю та коня названого батька-козака, якщо той гинув у бою чи помирав на старості від ран. Запорожці охоче приваблювали до себе на Січ підлітків і навіть малих хлоп'ят, щоб, виростивши і вивчивши їх, поповнювати ними свої ряди, що надто ріділи в походах та війнах. Та підлітки й самі до них прибивалися — хлоп'яцтво залюбки йшло на Січ, побувати на якій і стати козаком тільки й мріяли. З малих літ чули вони про запорожців, адже про них у народі говорили тільки з пошанівком, як про лицарів-захисників, воїнів від Бога. І стати таким — то була велика честь. Це ж тільки про козаків вольних у Дикому Полі співали: «Стався птахом з чоловіка».

Так потрапив на Січ і юний Петро Дорошенко, син полковника, онук знаменитого козацького гетьмана. За Порогами вивчив усе Запоріжжя, Великий Луг з його річками, озерами, ериками, заплавами, островами, край загадковий і чужим невідомий, де козаки тримали свою Військову Скарбницю. Вмів він і злигодні походу терпіти, холод і голод, і клятву комашню влітку. З малих літ ходив з козаками в походи, хоч спершу його під час сутичок і тримали, як малого в обозі. Звідси й оте уточнення Яна Казимира: виріс в обозі. І тому, бувалий в бувальцях, він уже до двадцяти літ добре знав військову справу й козацькі звичаї, міг обходитись в Дикому Полі без їжі, знаходити шлях по зорях, все бачити, а для інших застаючись невидимим, в усьому був одукований та метикований, сам уже водив товариство в бій, яке з повагою казало, що він — «козак старий».

А коли вже розміняв шостий десяток, один московит залишить про чигиринця таке свідчення: «Гетьман Петро був муж зело красен собою».

І в прямому значенні, і в переносному.

Та якби-то тільки собою він був красен, то ми б і не згадували його — чи мало в Україні було козаків-красенів! Ні, Петро Дорофійович був і душею зело красен. Після Богдана Хмельницького та Івана Виговського, але перед Іваном Мазепою

він чи не єдиний такий — зело красен вродою і серцем своїм, помислами і відданістю Україні.

Він і роду був зело прекрасного. Народився в Чигирині року 1627–го. Як пишуть історики, «його родина мала глибокі корені вірного служіння Україні» (В. Степанков). Його дідом був славетний соратник славетного Петра Сагайдачного гетьман Михайло Дорошенко, який доклав і своєї невсипущої праці у створення полково-сотенного територіального устрою козацької України, якого так шанували козаки (так, так, це про нього співали і співають в Україні «Ой на горі та жєнці жнуть, а попід горою, ярєм-долиною козаки йдуть...» та про те, що «Дорошенко веде своє військо хорошенько»).

Батько Дорофій (або Дорош, звідси й Дорошенко — син Дороша) був відомим козацьким полковником, рідні брати Григорій та Андрій теж були полковниками. Одне слово — династія. Захисників і творців нової козацької України.

У 22 роки Петро Дорошенко — козак гетьманської сотні, куди відбирали кращих з кращих. Разом з Богданом Хмельницьким він по весні 1648 року в складі українського повстанського війська вирушив на Україну проти окупаційної польської армії гетьмана Миколи Потоцького, через рік — гарматний писар

Чигиринського полку. Брав щонайактивнішу участь в Національній революції 1648–1657 років, виконував особливі, в тім числі й дипломатичні доручення гетьмана, ходив з військом до Молдавії й успішно впорався із завданням, вів переговори з польським сеймом, ставши таким чином дипломатом у 26 років. Змалечку будучи вихованим на переказах та легендах про подвиги діда Михайла, до останніх днів свого життя залишатиметься патріотом своєї вітчизни, «упевненим у правоті боротьби українців проти національно-релігійного гноблення, за козацькі вольності». (В. Степанков).

1655 рік — Петро Дорошенко — наказний полковник.

1657-й — з волі гетьмана Хмельницького — прилуцький полковник. (На цій посаді перебував шість років).

Вже тоді стояв на позиціях щодо необхідності створення української незалежної держави «від Путивля до Самбора».

Влітку 1659-го разом з гетьманом І. Виговським брав дієву участь у знаменитій Конотопській битві, де російські війська зазнали нищівної поразки і понесли великі втрати.

Польському гетьманові Єжи Любомирському козацький полковник Дорошенко гордо заявив, що

українці за волю стоятимуть насмерть, адже «маємо шаблі при боці і самопали в руках»!

Служив Петро Дорофійович (козак — писар — полковник — наказний гетьман) при чотирьох гетьманах: Богданові Хмельницькому, Іванові Виговському, Юрієві Хмельницькому та Павлові Тетері. Коли останній втратив булаву, козацька рада в серпні 1665 року обирає наказного гетьмана Петра Дорошенка гетьманом України (спершу, правда, Правобережної) із врученням йому клейнодів: булави, бунчука, прапора і печатки. Польському королеві він гордо писатиме (у відповідь на чутки, що, мовляв, то йому татари посприяли стати при владі): «Мене не мурзи на цей щоденний тягар (на гетьманський уряд) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули і чернь».

Так почнеться його хресний шлях на Голгофу України — за її волю і незалежність, тієї України, яку він — великий українець — навіть в офіційних універсалах ласкаво й ніжно називав «отчизною нашою милою». Це він в одному з листів до гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького писатиме: «Я готовий все уступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але залишити його у тяжкій неволі і думати мені нестерпно».

На чолі гетьманського уряду Української козацької держави Петро Дорошенко пробув не

багато, але й не мало (якщо зважити на ті неспокійні часи, підступи, змови, зради, чвари-котори тощо) — 11 років. Богдан Хмельницький пробув на гетьманстві трохи менше — 9 років, хоча зробив неймовірно багато (одних лише битв виграв п'ять — Жовтоводську, Корсунську, Пилявецьку, Зборівську та Батозьку) та ще й створив Козацьку республіку і її уряд — гетьманат, але все одно залишив Україну на півдорозі до волі, не завершивши задуманого. Не вдалося втілити задумане Богданом Хмельницьким і його послідовнику та провіднику його політики Іванові Виговському, не вдасться завершити і другому послідовнику Богдана — Петрові Дорошенку. Ніхто із сусідів повсталого України не хотів, щоб вона здобула незалежність. Російська імперія, Польське королівство, ханство Криму і султанат Османської імперії, — всі вони хотіли мати Україну в якості своєї волості (улусу, губернії) і нізачо в силу своїх загарбницьких амбіцій не могли погодитись, аби вона стала вільною державою і їм рівною.

У 1665 році Петро Дорошенко стає гетьманом, а всього лише через два роки Росія нанесла Україні, своїй союзниці і майже сестрі, перший значний удар у спину. Це була відкрита і нічим не замаскована зрада, коли Росія, припинивши гру в рівноправність та братерство, в односторонньому

порядку (хоча після Переяславської угоди і не мала те права робити — ні морального, ні юридичного), укладає з Польщею в селі Андрусові, що біля Смоленська, угоду про припинення війни 1654–67 років і підписує з нею перемир'я строком на 13,5 років. Воно б і нічого (мир завжди кращий, як війна), хоча й укладено те перемир'я без згоди і навіть без відома України, але ж якою ціною! Ціною по суті зради Московія вибила собі перемир'я в Польщі. В ході утаємничених переговорів, поза спиною України, було досягнуто компромісу: Польща повертала Московії Смоленськ і Сіверську землю, схвалювала входження до складу Московії Лівобережної України (свого роду анексія, насильницьке приєднання до себе частини чужої території), а як дяку за це Московія віддавала Польщі (не маючи на те віддавання ніякого права) Правобережну Україну, таким чином дві хижачки розітнули живе тіло України навпіл і по Дніпру возвели штучний кордон. (Запорозька Січ мала перебувати під владою обох імперій — це вже взагалі ні в які ворота не лізло!). Київ передавався Росії мовби ж на два роки, а далі — така була словесна казуїстика угоди — і назавжди.

Радянські історики, виправдовуючи підступність Московії, яка ціною території України (власне, її половиною) купила собі перемир'я,

писатимуть: «Андрусівське перемир'я стало важливим етапом у боротьбі українського і білоруського народів за возз'єднання з Росією...»

Про те, що Андрусівське перемир'я розірвало Україну навпіл і узаконило подальше існування її у вигляді Лівобережної та Правобережної, з окремими гетьманами, що постійно звідтоді ворогуватимуть між собою під владою двох імперій, й підсилило Руїну — чомусь і не згадують.

І зроблено це було за спиною України — такою ціною підлості й зради Московія купила собі мир. І вчинено це було всього лише через тринадцять років після Переяславської ради Богдана Хмельницького, про яку все ті ж радянські історики писатимуть, що «возз'єднання України з Росією мало велике прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів».

Андрусівське перемир'я Московії з Польщею за рахунок України стало як для козаків, так і взагалі для всіх мешканців ударом ножа в спину. Як пише автор розвідки «Петро Дорошенко» (зб. «Полководці Війська Запорозького», К., 1998) доктор історичних наук В. Степанков «внаслідок громадянської війни козацька Україна виявилася розчленована на два гетьманства зі своїми урядами, вона була надзвичайно спустошена воєнними діями, епідеміями та голодуваннями. За нашими

приблизними підрахунками Правобережна Україна на середину 60-х рр. втратила не менше 60–70 % свого населення».

У такі смутні часи на чолі Правобережної України стає Дорошенко.

Що собою тоді являли дві України?

Лівобережна. Напівофіційно — Гетьманщина, офіційно ж — бо перебувала у складі Російської держави — Мала Росія або Малоросія. До складу її входила територія сучасних Чернігівщини, Полтавщини, західних районів Сумської, східних Київської і Черкаських областей. На півночі й сході межувала з російськими воєводствами і Слобідською Україною, на півдні — з Диким Полем і Запорозькою Січчю, на заході рубіж проходив по Дніпру. До Лівобережної України також належав Київ з прилеглою територією. Крайове управління очолював гетьман, який вибирався на військовій раді і затверджувався російським царем, вся діяльність уряду України постійно і пильно контролювалася Росією. В адміністративному відношенні Лівобережна Україна була поділена на Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський полки, що їх очолювали полковники. Полки ділилися на сотні, очолювані сотниками, а в населених пунктах —

діяли козацькі отамани. В містах було самоврядування — магістрати і ратуші. В Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та в інших містах сиділи російські воєводи з гарнізонами.

Правобережна Україна. За Андрусівським перемир'ям 1667 року відійшла до Речі Посполитої і в її складі перебувала до 1793 року.

Охоплювала територію сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської і Волинської областей. Згодом (у 1672 році) Правобережну Україну було поділено на три частини: Західне Поділля, Південна Київщина і Брацлавщина, а решта території залишалася у складі Польщі.

І дві України існуватимуть у складі імперії та королівства до 1793 року, коли під час так званого другого поділу Польщі Росія захопить собі Правобережну Україну, і буде це увінчано новим сакральним терміном: «Возз'єднання Правобережної України з Росією» — вже навіть не з Лівобережною Україною.

Гетьманом Правобережної України був Петро Дорошенко, який ні на мить не полишав спроби об'єднати дві України в одну і зробити її незалежною і самостійною державою — на відміну від лівобережного гетьмана Самойловича, який бачив Україну тільки в складі Росії.

Зрештою, проти протекторату якоїсь держави не був проти й Дорошенко, але протекторату лише тимчасового. Якщо в самих не вистачає сили об'єднати Україну, то, гадав він, те зробити чи то під протекторатом польського короля, чи московського царя, а вже об'єднана Україна, був він певний, зміцнівши, виборе ширшу автономію — чи від короля, чи від царя. А вже маючи її, зручно ведучи політику між Росією, Польщею і Туреччиною, можна досягти й повного незалежнення... У тій частині Дорошенкового плану, що стосувалася Росії, це була наївність. Хто-хто, а Росія те, що раз брала, вже ніколи не випускала на волю.

Доповідав у Кремлі Серапіон Полховський. Він за дорученням царя перед тим відвідав Україну, зустрічався з її зверхниками, у тім числі й з гетьманом Правобережної України Дорошенком у його столиці Чигирині. Дорошенко заявив царському посланцеві, що він тільки тоді згодиться прийняти московську протекцію (Правобережжя тоді перебувало під юрисдикцією Польщі), коли цар заприсягне додержуватися договору про вольності, яких він, Дорошенко, буде вимагати (сам Дорошенко ладен був на це піти з однією метою: будь-якою ціною об'єднати дві України в одну).

«По-перше, — казав він, а царський посланець квапно записував, — на обох берегах Дніпра має бути один гетьман: я готовий здати гетьманство, якщо знайдеться хтось кращий за мене, хто би й царя не підвів, і себе з Україною не згубив. Мене Господь Бог за мої тяжкі гріхи навідав тим гетьманством, од якого ніколи спокою не маю, й на каторзі не можна гіршого лиха терпіти, як на цьому клопітливому гетьманстві я терплю: ніколи не маю вільного дня, ні години, весь час треба думати, як би себе й цього кутка України (Правобережжя. — В. Ч.) не згубити». І насамкінець додав про головне: «Колись, дасть Бог, вся Україна об'єднається...»

Цар Олексій різко перебив Серапіона Полховського:

— Будя!!! — і важко дихав, і лице його покривалося червоними плямами. — Що дозволяє собі Дорошенко?! Щоби цар козачішкам присягав? Цього ніколи не бувало і ніколи бути не може!

Вимога Дорошенка — подумати тільки: ВИМОГА! Справді, що дозволяє собі цей малорос?! — аби на обох боках Дніпра був лише один гетьман, теж зустріла категоричну відмову Кремля: цар заявив, що на лівому березі має залишатися на гетьманстві Самойлович, а на правому — як довго — подумаємо — Дорошенко. Двома гетьманами Кремлю було легше

маніпулювати, аніж одним, як і грати на почуттях ревнощів, заздрощів, при потребі нацьковувати їх один на одного і тримати Україну й далі в розколі та розбраті. Проти об'єднання України під булавою одного гетьмана різко виступив і нажаханий Самойлович. Та ще й царя лякав: Дорошенко, вступаючи в переговори, тільки хитрує! Він не лише турецьких послів приймає з пошаною, але й з ляхами зноситься, не інакше, як хоче обдурити царя, як уже не раз обдурював польського короля! Та він спить і бачить всю Україну під турецьким протекторатом! Та сам султан всіх османів вручив йому шитий золотом жупан! (Самойловичу такого жупана ніхто не дарував, і це був тонкий натяк російському цареві, але цар вдав, що натяку він не второпав).

Про бажання Дорошенка об'єднати дві України в одну, щоб потім зробити її незалежною, підтвердив і Серапіон Полховський. Дорошенко повторив свої вимоги: аж ніяк не можна допустити, щоб в Україні було два гетьмани, адже там, де два господарі, порядку мало, нечувана це в Україні річ! При двох гетьманах так само мало буде порядку, як у Польщі, де гетьмани завжди між собою у сварці! «Хоча в Україні, — додасть він з гіркотою, — бувало й по три гетьмани, і вона під трьома гетьманами доходила до останньої руїни».

Чим закінчилися переговори (їх було кілька) Дорошенка з Москвою? Загнаний обставинами в глухий кут поляками, татарами і руськими, — він вже почав схилитися до порозуміння на взаємовигідних умовах з Москвою, але...

Як тільки в Кремлі переконалися, що Дорошенко на тих умовах, які йому пропонувалися, підданства не прийме, а й далі гне своє про вольності і незалежну Україну, цар видав указ князеві Ромодановському, командувачеві російськими окупаційними військами в Україні, та Самойловичу, підлеглому йому гетьманові Лівобережної України, негайно розпочати проти непокірного Дорошенка військову акцію. І якщо він, Дорошенко, востаннє не погодиться добровільно здатися (себто попросити в царя підданства) і не пристане на умови Москви, провести на Правобережжі вибори іншого гетьмана — «добраго и досужаго, а наипаче вернаго». Дорошенка ж спіймати і під вартою стрільців доставити у Москву, де й буде вирішена його подальша доля.

У 1830 році в Москві була видана поема анонімого автора під назвою «Дорошенко», в якій гетьмана подано в такій собі іпостасі байронівського героя. А втім, це не суттєве звинувачення Дорошенка (можна, зрештою, і так — та ще поету — побачити гетьмана), гірше в іншому.

В поемі стверджувалося, що він буцімто прийняв «мохаммеданство». Себто іслам. Або, як на Україні казали в таких випадках, потурчився. Це, звісно, наївна вигадка невідомого пійта-пасквілянта (як поета — бездарного графомана, бо поема його з літературного боку не являє собою нічого); Дорошенко віри магометанської ніколи не приймав і прийняти не міг, адже був і залишився на все життя християнином. І все ж найвразливішою стороною діяльності його як гетьмана є угоди про співробітництво з турками і татарами. Хоча що тут поганого — співробітництво? Це, зрештою, політика, і союзників часто не вибирають на дозвіллі, їх життя та обставини диктують вибирати. Але українське населення було переконане, що Дорошенко татар «водив на Україну».

Петро Дорофійович став гетьманом у найтяжчу для України добу, коли Росія і Польща в угоду своїм корисливим цілям розірвали навпіл Україну на Лівобережну та Правобережну, тож гетьман і ставив перед собою найголовнішу задачу: об'єднати Україну в єдину державу. А вже потім зробити її незалежною. Але...

Але власними силами неможливо було домогтися визволення України та її об'єднання, коли «на сторожі її розривання» стали Москва і Варшава. Залишалося тільки одне: «опертися на допомогу третьої держави, не так близько

зацікавленої в безпосередньому пануванні над Україною і при цьому старатися, аби роз'єднати Польщу з Москвою» (Д. Дорошенко). Із Кримом союз взагалі був ненадійний, тож Дорошенко намагався увійти в тісні взаємини з Туреччиною. Але й вона, хоч і зрідка допомагаючи Україні, в той же час грабувала українські села, забирала її людей в ясир, і така «допомога» несла українській людності жахливе горе, що відбивалося й на репутації гетьмана, і він стрімко тоді втрачав пошану своїх.

У 1667 році, дізнавшись про Андрусівську угоду між Росією та Польщею, Дорошенко два дні пролежав хворий — ніяк не міг збагнути, що дві сусідні держави, яким він вірив, зібравшись таємно, розірвали навпіл третю державу, аби залагодити свої справи. Звівшись на ноги, відрядив до турків посла. І старшини тоді казали, що, попри все, від бусурман аж ніяк тепер не можна відступати.

Чи не найкраще про це сказав М. Костомаров у своїй монографії «Руїна»: «У Дорошенка, як і в багатьох сучасних йому українців, була одна улюблена думка — зробити Україну самобутньою державою. Але після Андрусівського договору з такою задушевною думкою не можна було опертися ні на Москву, ворогуючи з Польщею, ні на Польщу, відкидаючись від Москви: обидві виявили себе ворожими щодо національних стремлінь

козаків: доводилось ставити опір зразу обом державам — і московській, і польській, а тим часом у самій Україні не було ані згоди, ані ясности стремлінь. Отже прихильниками самостійності здавалось тоді, що одинокий спосіб — ухопитись за щось третє, за щось таке міцне, щоб воно могло хоча б тимчасово виступити й проти московської держави, і проти Польщі за Україну; тим третім здавалася тоді Дорошенкові Туреччина. Це була одинока могутня держава по сусідству, яка не мала приводу приятелювати ані з Польщею, ані з Москвою, до того ж держава з великими воєнними ресурсами, вона єдина, здавалось, могла допомогти Україні...»

Дорошенко був певен, що «Україні легше буде жити з Туреччиною, ніж з Московщиною або з Польщею».

І ще далі:

«Вірно продовжуючи те, що було намічене Богданом Хмельницьким, що невдало здійснювалося Виговським і що було попсоване іншими через їхню недолугість, Дорошенко бачив неможливість зійтись з Польщею і щиро хотів піддатись Москві, як піддався їй Богдан Хмельницький, але Москва не хотіла приймати Дорошенка: по-перше, тому, що тільки що заключила договір з Польщею, зненавиджений українцями й згубний для ідеї самостійності

України; по-друге, тому, що Дорошенко згоджувався піддати Україну на умовах такої широкої місцевої свободи, яка суперечила московській державній політиці. Тільки неможливість зійтися з Москвою кинула його в підданство Туреччині... Бажаючи досягти самобутности за всяку ціну, Дорошенко не зупинявся ні перед чим... він віддавав у турецьку й татарську неволю юрби хрещеного люду — і все це в надії досягти й укріпити самобутність України. За це він був жорстоко покараний: замість признання з боку народу він обував проти себе народ: українці не пішли за ним, покинули його, і він, позбавлений всякого співчуття з боку своїх підлеглих, мусив здатися на ласку того монарха, якому раніше не хотів піддатися безумовно».

З листа Дорошенка до запорожців:

«Щодо турецької протекції, то прийняв я її не з якогось легкоумисля, а з великої нужди: коли московський цар уступив полякам в Андрусові половину України, наче безсловесних і нічого не відущих скотів, то поляки почали огнем і мечем воювати і плюндрувати Україну, отчизну нашу, то довелося покликати на поміч орду».

За одинадцять років свого гетьманства Дорошенко зазнав усього — успіхів і невдач, знову успіхів, знову невдач. А втім, невдач було більше.

Але як би тяжко не було, яке б кільце навколо нього не звужувалось, він ніколи не падав духом і завжди знаходив вихід. Здавалося, що так буде завжди. Але так було тільки до осені 1676 року, коли його становище почало погіршуватися катастрофічно. Виходу вже й справді не було. Затиснений зі своєю ідеєю незалежності між Польщею та Московією з одного боку і між Кримом та Туреччиною з другого, він метався, як звір у клітці.

Поміч татар, яких гетьман закликав на Україну, уже всіх жахала.

Вже Чигирин обернувся на невільницький ринок, скрізь татари виставляли на продаж ясир, навіть під вікнами Дорошенкового будинку, і ніхто не смів обурюватись — союзники України. Голодні татари нищпорили по містах і селах, грабуючи та захоплюючи в неволю людей. Всі кляли гетьмана. Насувався голод.

Ситуація погіршувалася з кожним місяцем, і все вказувало на те, що це вже кінець Дорошенку та його ідеї незалежності. Часу на все про все у нього залишилося з весни до осені. Він уже фактично знаходився в облозі, його столиця Чигирин була відрізана від усієї України, питання поразки то вже було питанням часу.

Чи не востаннє зібрав гетьман своїх старшин, пригостив їх обідом з вином. Піднявши келих, раптом сказав, наче благав (а втім, так воно й було)

бойових своїх побратимів: «Панове-товариші, не видавайте мене, як донці Степана Разіна видали...»

Сама поразка його так не гнітила, як думка, що його можуть видати свої, відкупитися від ворога його головою — цього б він уже не зніс.

«Не видамо», — пообіцяли старшини.

Вони й не видадуть гетьмана, гетьман сам здасться, а старшини збережуть свою честь незаплямованою, незатаврованою підлістю.

В гетьманській столиці панувала непевність, тривога. У Чигирині вже не залишалось військової сили, достатньої для відсічі численному ворогу: вірні полягли у битвах, нестійкі перебігли до Самойловича і пана його князя Ромодановського. Самойлович раз по раз наполягав (боячись, аби раптом якимось вивертом не перемиг суперник і не відібрав у нього булави) перед Москвою, щоб проти Дорошенка було нарешті вжито швидких і рішучих дій. І домігся свого: 9.VII надійшов указ царя: негайно йти на правобережного гетьмана походом — разом з князем Ромодановським. Його корпус вже вирушив з Курська на Україну. По якомусь часі московські та українські війська зішлись між Роменом і Гадячем і почали спільно просуватися до Дніпра, з тим, щоб переправившись, іти на гетьманську столицю.

Сили, аби дати відсіч, у Дорошенка вже не було, а марно проливати кров він не хотів. Був

стомлений не так фізично, як духовно, не міг повірити, чому ніхто не підтримує ідею незалежності своїй — своїй же, не чужій! — Україні.

Кінець стрімко наближався. Ромодановський і Самойлович, знищуючи все на своєму шляху, спалюючи села і вбиваючи людей тільки по підозрі в їхній прихильності до правобережного гетьмана, підійшли до Чигирина. Дорошенко зачинився у верхньому місті, у малому замку, був у відчаї. Казав: швидше він сяде на бочку з порохом і підпалить її, аніж живим здасться. В Чигирині вже лютував голод. Нападники взяли місто в кільце, рили шанці, а в них встановлювали гармати, возами підвозили каміння, готувалися до штурму неспішно.

Правда, і в москалів були свої непереливки. Ромодановський раз по раз слав гінців у Москву зі скаргами на затримку платні, в той час як його вояки продають зброю і коней, ходять як голодранці. Слізно прохав пошвидше вислати платню, бо його військо розбіжиться по навколишніх селах в пошуках провіанту. Але військо в нього було велике, і всі не могли розбігтися.

Зрештою, почався обстріл міста.

Аби уникнути марних жертв, Дорошенко вислав до нападників своїх людей. У листі, що вони

його вручили Самойловичу і Ромодановському, були статті, на яких обкладений з усіх боків гетьман погоджувався здатися: цар мав пообіцяти безпечність життя й цілісність майна йому, його старшинам (це Москвою буде швидко порушено) і всьому поспільству Чигирина, з церквами й селами, які належали до міста, гарантував збереження військових прав (і це буде швидко порушено, хоч і обіцяно) і привілеїв на нинішні і на будучі часи, збереження чести і дозвіл залишатися і далі жити при своїх оселях.

Ромодановський від імені Москви дав згоду. Дорошенко, згнітивши серце (відчай, що було полонив його, слава Богу, минув, він зумів з ним упоратись), не вірячи обіцянкам Москви, виїхав у табір Ромодановського і Самойловича. З ним було 2 тисячі козаків, вони несли військові клейноди — булаву, прапор, бунчук, везли 12 гармат і все це віддали переможцям. Самойлович задоволено потирав руки — нарешті! Він позбувся найдостойнішого свого противника. І позбувся, і сам уцілів.

Ромодановський поставив умову, аби повержений гетьман склав присягу на вірність цареві. Довелося це зробити — разом зі своєю старшиною і представниками населення Чигирина, Суботова, Черкас, Ведмедівки, Жаботина, Крилова та Воронівки.

Після закінчення церемонії екс-гетьман пообідав у переможців — шматок не ліз у горло, тож випив лише вина і запалив люльку — Самойлович спішно відіслав цареві реляцію про здачу Дорошенка і про те, що Москва може святкувати перемогу.

До Чигирин, своєї столиці, Дорошенко вже повернувся як приватна особа. Остання вільна українська держава, Козацька республіка, що існувала на незначній території України і до того нікому не підкорялася, мала свого гетьмана і свій уряд, перестала існувати і була приєднана до Російської централізованої держави, від імені якої той край прийняв гетьман Самойлович.

Через кілька днів у принишклий Чигирин — що буде, що буде? — вступили переможці зі своїми полками і поділили між собою місто: верхнє зайняли стрільці Ромодановського, і там була виставлена залога числом 1200 чоловік, нижнє — козаки Самойловича, де була виставлена залога числом 1000 чоловік.

Із замку було вилучено і передано московитам 16 гармат (6 з них важкі). Всього в Чигирині на той час було 57 гармат, але 18 із них надто були пошкоджені й негодящі для використання (щоправда, частину гармат Дорошенко, відчуваючи наближення кінця, встиг передати запорожцям). Розірвані гармати гетьман велів ще раніше

переплавити на дзвони — десь вони й досі бемкають на Україні.

Самойлович і Ромодановський не затрималися в гетьманській столиці — місто і край були так спустошені, що нічим було прогодувати війська, тож командувач російськими полками вирушив на Лубни, а Самойлович до Києва. Дорошенко теж хотів було піти в Київ, але йому в цьому було відмовлено. «Але ж я не маю війська, щоб захопити Київ?» — подивувався Петро Дорофійович. «Розберемося», — буркнув Самойлович. На останній раді, перед тим як залишити Чигирин, було ухвалено поселити поверженого гетьмана у сотенному містечку Чернігівського полку Сосниця — на постійне проживання. Від імені уряду Самойловича Дорошенку були дані тверді обіцянки, що його ніхто не буде чіпати й переслідувати за минуле. Якщо він житиме тихо та мирно, як звичайний собі обиватель.

Повіривши тій обіцянці, Дорошенко 20 жовтня 1676 року виїхав з Чигиринна до місця свого нового поселення. Виїхав, як покаже час, назавжди, і звідтоді його рідне місто і столиця його приходитиме до нього хіба що у сні.

Супроводжували Петра Дорофійовича 200 козаків Чернігівського полку. На гетьмана козаки уникали дивитися. Валка рухалась трьома «станціями»: попереду гнали табуни Дорошкових

коней і худобу, потім вели верхових коней, а вже за ними їхав сам гетьман з жоною, старшим братом та зі своїм майном.

Чигиринці проводжали його далеко за місто.

«Не поминайте лихом», — гетьман вклонився, скочив на коня і вже більше не обертався — ні до людей, які, вийшовши за міську браму, довго стояли, сумними очима проводжаючи гетьмана, котрого, попри все, любили і шанували, ні до рідного йому з діда-прадіда Чигирина. Не хотілося зайвий раз гнітити і без того згнічене серце, хоча в душі був вдячний чигиринцям, що вони вийшли його проводжати.

Дорогою Петро Дорофійович — так було задалегідь обумовлено, — вже на Лівобережжі (через Дніпро переправився, обминувши Київ, куди переможці чомусь не веліли йому заїжджати) — повернув на Батурин. Самойлович застерігав: будеш їхати в Сосницю, заверни до мене в Батурин, гостем, мовляв, будеш... Ясно, недовірливий Іван Попович, як його всі прозивали поза очі, хотів сам пересвідчитись, що Дорошенко таки прямує до місця свого вигнання.

Дорошенко й заїхав, валка зупинилась на площі, а Петро Дорофійович, як був у дорожньому, так і попростував до палацу гетьмана Лівобережної України, чиєю резиденцією і був Батурин.

В гетьманських покоях всюди — не розминешся, — вештались козаки і якісь люди, певно, з поспільства, дяки в рясах, лунав галас, чулися застільні вигуки, пахтіло смажениною.

Самойлович вийшов розчервонілий, погладжуючи себе по відвислому животі, губи його були масні, аж лискучі, він на ходу щось дожовував.

— А-а, Петро? — чи справді щиро, чи вдавав, що привітно, вигукнув він, загледівши Дорошенка. — Заходь, гостем будеш.

— Менше всього мені хотілося б у тебе гостем бути.

— Ну, ну!.. — Самойлович був сама уважність і доброта. — Годі старе пам'ятати. Що було, те... загуло.

— Ти так думаєш?

— Упевнений. Цур йому пек. Домовилися ж старого не згадувати. Добре, що заїхав. Ми тут саме обідаємо. Власне, сніданок уже переріс в обід. Хоча, як точніше, — реготав, — то вчорашня вечеря переросла в сьогоднішній сніданок, а потім так же плавно перейшла в обід — дасть Бог, так і до вечері дотягнемо.

— Бенкет переможців?

— Ну, ну... Домовились же старого не згадувати. — Самойлович рукавом утер губи. — Чого там. Всяко трапляється. Не програє той, хто не

воює. А ми з тобою, Петре, козаки — коли виграємо, а коли й програємо. Та, кажу, годі. Пішли, пообідаєш з нами. Та й поїдеш далі в свою Сосницю на нове життя.

Вже як Дорошенко залишав палац (шматок за столом у Самойловича в горло не поліз, пив лише вино), лівобережний гетьман, проводжаючи його до ганку, вкотре, хоч Дорошенко і не просив його об тім, поклявся, що в Сосниці гетьмана Петра ніхто й пальцем не зачепить.

— Житимеш там у своє задоволення. Це я тобі гарантую — від старшини, від свого уряду і від себе самого.

— А від панів своїх, від москалів — гарантуєш? — різко запитав Дорошенко.

— Москві тебе не видам, Петре, хоч би вона й хотіла цього, — вигукнув захмелілий гетьман. — Ні-ні!.. Та хто вона мені така... Москва? Га? Я тут гетьман, я, Іван Самойлович, і Москва мені не указ!..

Він ще щось вигукував, але Дорошенко швидко пішов — не хотілося слухати пусті балачки.

І саме в той час, як Петро Дорошенко, назавжди залишивши Чигирин, переправився через Дніпро на Лівобережжя і прямував до Батурина, у Москві з великою помпою відбувалася церемонія передачі цареві привезених з України клейнодів

переможеного гетьмана Правобережної України й одночасно святкувалася вікторія над непокірним Дорошенком, якого врешті-решт вдалося притиснути до нігтя. Клейноди до Москви відіслав Самойлович із своїми людьми, як тільки капітулював чигиринець. Їх привезли в Коломну, в Ямську Слободу, де й велено було чекати знаку з Москви про початок церемонії та урочистого ввозу клейнодів у столицю. Перемогу над Дорошенком, який стільки йому попсував крові, цар вирішив подати, як одну із своїх найбільших. Його величність тоді знаходилась в селі Покровському і звідти 16 жовтня в Ямську Слободу під Коломну надійшов наказ: везти клейноди в Москву.

І клейноди повезли.

Маршрут, якими саме вулицями стольного граду рухатиметься процесія, був вибраний заздалегідь і затверджений «на высочайшем уровне». В царюючий град делегація малоросів, послана гетьманом Самойловичем та князем Ромодановським, яка й привезла клейноди, в'їхала через Москворецьку браму і попрямувала в Китай-город до Посольського приказу. І від Москворецької брами й до Посольського приказу в Китай-городі всюди стояли простолюдни — чи зігнані стрільцями, чи збіглися з цікавості — царські огласники по всіх вулицях згукували на вибраний маршрут людей. У всіх на устах було

одне прізвище: Дорошенко. Ніхто толком і не знав, хто такий Дорошенко, і чого це він раптом «вчести», що з-за нього згукують москвичів. Тільки й чулося: Дорошенко, Дорошенко, Дорошенко.

Якась оглашенна, бризкаючи слиною, розпатлана, з виряченими очима баба, кричала несамовито:

— Антихриста везуть, антихриста Дорошенка!..

Інші запевняли, що Дорошенко є малоросійським царем, і що його зараз везимуть у залізній клітці як і змієника і вора, і що треба осіяти себе хресними знаменнями, аби той нехрист не нашкодив, бува, християнському люду...

Але залізна клітка так і не з'явилася на вулицях Москви, чим були розчаровані москвичі, всього лише несли клейноди останнього малоросійського гетьмана, який не корився Москві. І стрільці їх не просто несли, а — волочили по землі, всіляко насміхаючись з них, ще й запрошували бажаючих плювати на ті символи. Знаходилися такі, що й плювали (діставалося й стрільцям, як за діло бралися надто ревні).

Булаву й бунчук несли головами донизу, за ними несли різні привілеї — по двоє в ряд. Вистрибували скоморохи, юродиві, які де й набралися. Перед клейнодами йшли двоє стрільців з бердишами й нагаями, звільняли дорогу для

процесії. За клейнодами їхав московський ротмістр з малоросійськими полковниками та старшинами Самойловича.

Коли процесія нарешті прибула в Китай-город, то поскидала клейноди на ганок Посольського приказу, де вони й пролежали якийсь час — щоб народ їх міг роздивитися, і знову у всіх на устах було одне лише прізвище: Дорошенко, Дорошенко, Дорошенко... Найбільш цікаві чи нетерплячі вигукували: коли ж, мовляв, нарешті будуть везти самого Дорошенка в залізній клітці... Ротмістр загадково відповідав: дайте, мовляв, строк, привеземо в залізній клітці й самого гетьмана — ніде він тепер «від нас не дінеться». І всі раділи побіді над непокірним Дорошенком, дяки вигукували, що аж тепер нарешті Україна покорилося Росії, проти Москви в Україні тепер вже нікому виступати, всі там тепер за царя-батюшку, і вся Україна «ликует зело», що вона є підданою царя-батюшки...

Коли простий люд уволю натішився видовиськом, клейноди ізменніка і вора понесли в Кремль і занесли — нарочито волочачи прапори і наступаючи на них, — до Грановитої палати, де на троні сидів цар, а бояри, окольничі, думні дяки попід стінами, і кинули їх до ніг його величності.

Цар потішився тим, що поставив ногу в червоному сап'янці, оздобленому коштовним

камінням, на ті клейноди і соізволив вимовити одне лише слово: «Наконець-то!..»

Присутні вітали царя з перемогою.

Були промови, що ось нарешті повалений найбільший малоросійський неприятель Московії, який до всього сам — добровільно! — попросив у його величності підданства. Цар почувався переможцем, який щойно виграв одну з найважливіших битв. Так воно, власне, й було. Самойлович був і залишився вірним холопом його величності, Дорошенко ж був вельми достойним противником, і його нарешті приборкано.

Потім цареві були представлені люди Самойловича та Ромодановського, які й привезли клейноди. Більше того, милостиво допущені до царської руки, яку вони всі по черзі й облобизали. Затим його величність запитала про здоров'я князя Ромодановського і гетьмана Івашки Самойловича і похвалила їх за вірну службу, а вже потім посланцям було велено залишити палату. Задкуючи й кланяючись, вони залишили Грановиту палату, щасливі до безміру, що все так благополучно скінчилося, і їм навіть від імені царя були обіцяні щедрі дари.

Через місяць Самойлович надішле до Москви архів Дорошенка, в тім числі і його привілеї на гетьманство. Щоправда, архів надіслав не повністю, а вибірково, частину його долучив до свого, щоб

згодом видати за свій. Але чогось особливого, компрометуючого там не було — Дорошенко мав звичку ті документи, які могли б колись підвести вірних йому людей, просто знищувати.

А тим часом Дорошенко, нічого не відаючи про урочистості в Москві навколо його клейнодів, був зайнятий спорудженням хати в Сосниці. Зима на порозі, а жити ніде було — йому лише виділили шмат землі, і все, тож треба було квапитися з хатою, та й майно лежало у дворі просто неба. Але не встиг і хати спорудити, дійшовши тільки до стелі, як у Москві вирішили: залишати поверженого гетьмана в Україні аж ніяк не можна. З огляду на його популярність та зв'язки це, мовляв, просто небезпечно. З цього приводу в царя з боярами навіть відбулася нарочиста рада, на якій і обмірковували питання, чи можна Дорошенка з огляду на його «прежні злі замисли залишати на цьому боці Дніпра, чи, може, оселити його деінде опріч українських земель?»

Навіть втративши булаву, Дорошенко все ще лякав Москву, і вона боялася залишити його в Україні. Це все одно, що лишити вогонь на сухій соломі, — пожежі не минути. Висловлювалась на раді в царя й пропозиція відправити його в Сибір, до бурятів чи калмиків, але переважила думка поміркованіших: ситуація в Україні все ще непевна,

а Дорошенко надто популярний серед людей, аби його можна було так безкарно запроторити в Сибір, куди раніше нього було запроторено гетьмана Многогрішного. Треба було щось придумати інше, аби не сколихнути в Україні щось недобре...

І Москва придумала.

На початку грудня того ж року до Батурина несподівано прибув стольник, князь Іван Волконський із секретним дорученням щодо Дорошенка. В інструкції, даній йому від імені царя, було сказано: прибувши в Батурин, він, не мозолячи нікому очей своєю присутністю, цілком непомітно повинен вийти на гетьмана Самойловича і поговорити з ним удвох так, аби про зустріч знали якомога менше людей. Як і про мету його приїзду. І в першу чергу нічого не повинен знати сам Дорошенко, щоб він, не запідозривши чого-небудь, не втік, бува, в Польщу до короля чи не перебіг в Туреччину до султана... (В Москві були переконані, що Дорошенко спить і бачить себе або в короля, або в султана, чи, на крайній випадок, у хана в Криму. Аби, звичайно, побільше насолити Москві-матушці).

А тема секретної розмови московського посланця з гетьманом — висилка Дорошенка до Москви. Треба все зробити, аби Дорошенко якомога швидше опинився в білокам'яній, а що потім із ним робити — то вже вирішить Кремль.

Діяти треба тільки через гетьмана Самойловича, усіляко підкреслюючи, що Дорошенка Москва забере до себе лише після того, як Самойлович дасть на те згоду. Це потрібно для того, щоб, на випадок чого, все звалити на гетьмана: він, мовляв, з ревнощів та суперництва вижив Дорошенка з України, і Москві нічого не лишалося, як забрати одного і «приютить» у себе. Якщо ж гетьман раптом завагається і почне не погоджуватися з вимогою Москви, твердо стояти на своєму: місце Дорошенкові, мовляв, лише в Москві, так безпечніше буде не тільки Україні, а й у першу чергу самому гетьману...

Вислухавши стольника Волконського, обережний Самойлович і того разу залишився вірним своєму характерові. Довго вияснював — обережно, з натяками, — звідки це раптом повіяв вітер, що стоїть за гінцем з Москви? Що врешті хоче цар? І для чого це треба неодмінно забрати Дорошенка в Москву? На підвищення чи що? Але за які такі заслуги, він же неприятель Московії? Цареві ж про те добре знамо. І, зрештою, добалакався до того, що заявив: це неможливо! Московський посланець не повірив власним вухам: як... неможливо? На якій підставі?.. А на тій, виспівував далі гетьман, що Дорошенко тільки-но зрікся булави, прибувши в Сосницю, будує хату, ще й майна всього не перевіз, а те, що перевіз, лежить

під відкритим небом, а зима вже почалася, тож хай хоч чоловік собі хату зведе... Незгода Самойловича на висилку Дорошенка до Москви пояснювалася дуже просто: а раптом экс-гетьман у Москві прийде до двору, заприятелює, не доведи Господи, з кремлівськими боярами чи дяками, чи й з самим царем і звідти, з білокам'яної, використовуючи свої зв'язки, мститиме йому, Самойловичу, га? А будучи в Сосниці, під пильним наглядом у гетьмана, він нічого проти нього не втне, бо на Україні в Самойловича всюди розтикані свої люди, тож вони Самойловичу швидше про все передадуть, аніж Дорошенко встигне що затіяти проти нього. Тому й страхав Москву, що в Дорошенка, мовляв, багато прихильників і приятелів як на цьому березі Дніпра, так і на тому, чіпати його, отже, не треба, аби прихильники його та приятелі, а вони всі оружні, не вчинили бува якої напасті Москві...

Але Волконський, уважно і ввічливо слухаючи гетьмана, твердо стояв на своєму: ухвалу Москви щодо гетьмана треба негайно виконати!

— Це воля Кремля! — піднімав угору кривий вказівний палець і значуще дивився на гетьмана. — Гетьман мене, сподіваюсь, розуміє? Це воля самого КРЕМЛЯ! Дорошенко багато накоїв зла християнству своїми спілками з бусурманами, тож треба все зробити, щоб він потаємно, за спиною гетьмана і, безперечно, Москви, знову не злигався

бува з османами і не запросив їх в Україну. А ще потрібний він у Москві й для того, аби дати там боярам пораду, як боронитися від турок, якщо вони раптом посунуть в Україну — хто-хто, а Дорошенко добре знає турок, як кажуть, з перших уст.

Але й це ніби не подіяло на Самойловича. Старий лис, він уважно й запобігливо слухав князя, кивав головою, а вислухавши, вперто гнув своє: нині ще не можна видати Дорошенка, бо це викличе незадоволення в українського населення, і невідомо, у що воно — незадоволення — виллється і якою бідною повернеться...

Тоді Волконський, ходячи біля гетьмана, як кіт біля гарячої каші, зайшов з іншого боку: Дорошенко давній і вірний неприятель гетьмана — це всім відомо. Він не раз завдавав гетьману добрячого клопоту і вчиняв йому згубу. Отже, треба бути обачним, аби він не повторив цього щодо Самойловича ще і ще. Тож залишати його в Україні небезпечно в першу чергу для самого гетьмана...

Проте боязливий і надто обережний Самойлович, який завжди охоче вірив усіляким чуткам та пліткам про замах на нього, цього разу вперся на своєму: хоч Дорошенко йому і неприятель, але не хто інший, як він, Самойлович, особисто обіцяв йому недоторканність у Сосниці,

гарантував, що бувшого гетьмана ніхто за минулі діла переслідувати не буде. До всього ж він — це коли стольник повторив свою вимогу, — має порадитись із старшиною. Зрештою, як вона ухвалить, так він і вчинить. Дуже-бо не хотілося гетьману, щоб його давній неприятель опинився в Москві та раптом не заприятелював з тамтешніми боярами чи дяками...

Він і справді порадився із старшиною і повідомив московського посланця, що думка у старшини і членів його уряду така: нині аж ніяк не можна віддати Дорошенка Москві. Пізніше — так, але тільки не зараз. Це небезпечно і для гетьманату, і для Москви... Хай трошки веремія навколо поверженого гетьмана вляжеться, люди призабудуть його, тоді...

Стольник відповів, що їхати без Дорошенка в Москву не може, а тому застається тут, в Батурині. Доки з Москви не прийде відповідь, що йому далі робити. І послав депешу в Москву.

Москва ніби погодилась з думкою Самойловича, що нині не варто чіпати Дорошенка, і веліла стольнику Волконському повертатися додому.

Тим часом Різдво підоспіло, за святами ні Москві, ні Самойловичу було не до Дорошенка, а по весні вже наступного, 1677 року, з Москви приїхав новий царський посланець, теж стольник,

але вже Семен Алмазов і заявив Самойловичу без вступу чи будь-яких пояснень: Дорошенко має бути негайно доставлений у Москву, що взагалі він, Алмазов, без Дорошенка в Москву не поїде, бо має такий наказ самого царя, тож особисто він докладе всіх зусиль — можливих і неможливих — щоб нарешті виконати наказ Кремля.

Самойлович, пригощаючи посланця добрим вином, міркував сам із собою, чухався, крєктав, призапрошував дорогого гостя ще і ще пити, але, припертий гостем до стіни, зрештою мусив відповідати... Старанно підбираючи слова, раз по раз вставляючи «е-е», почав з того, що... е-е... таку справу треба обмізкувати і... е-е... порадитись для цього із старшиною, а вже потім він і відповість дорогому гостеві.

— Указ Кремля, — почав Алмазов, відсунувши од себе келих з вином, — не підлягає в Україні обговоренню навіть із старшиною, це пан гетьман уже мав би знати. Указ Кремля в Україні має негайно виконуватися, — закінчив стольник вже зловісно-крижаним тоном і залпом спорожнив келих.

— А правда, вино той... добре? — тихенько запитав гетьман.

— Ні-ічого, — ледь чи не розгубився стольник і, спохопившись, відсунув од себе порожній келих. — Так як щодо волі Кремля?

— Воно й такечки, як пан стольник каже, — охоче погодився гетьман, непомітно наливаючи в келих ще доброго вина. — Але що скаже народ, як почує про це?

— Народ? Який народ? — витріщився стольник. — А-а... в смислі чернь? Бидло?

— Ага. Попробуйте ще вина, пане стольнику. Їй-же Богу, добре вино. Та й Сірко занепокоїться... Дійдуть до нього на Січ вісті, що Москва заграбастала Дорошенка. Хто його знає, що тоді втнуть запорожці... А вони такі... на все здатні... Вольниця, одне слово.

І, пригощаючи стольника, що вже швидко хмелів, бубонів і бубонів, що, мовляв, і полякам це не сподобається — ще посунуть на Україну війною, га? А що татарам і туркам буде це не до шмиги — так точно, ще попруть османи в Україну, га? Та й свої... У Москві й не уявляють, які тут, в Україні, справи. Виїдеш, приміром, до війська, станеш говорити, а хтось один проти крикне, і всі до нього пристають. І не подивляться, що ти гетьман, дуже-бо всі незалежні в Україні, кожний сам собі старшина чи й гетьман і уявляє себе самостійним паном...

— Це — клопоти гетьмана, — відрізав Алмазов і залпом осушив келих. — Хай пан гетьман міцніше в узді тримає свою чернь.

Повіднікувавшись для виду, Самойлович раптом погодився — чим дуже вразив стольника, тільки що був проти, а це вже й погоджується — аби москалі вивезли Дорошенка, тільки й запитав обережненько:

— А для чого це Дорошенка забирають ув Москву?

— Не знаю, — чесно зізнався стольник. — Кажуть, буцімто для того, щоб представляти цареві.

— А я так собі метикую, пане стольнику: хіба цареві робити нічого, що йому треба представляти Дорошенка? Не інакше, як москалі... е-е... себто ви, щось проти Дорошенка затіваєте? Мо', в Сибіряку його відправлять з Москви, як колись відправили Демка Многогрішного?

І ще запитав: чи Дорошенка, бува, не залишать у Москві для постійного там проживання? Чи все таки в той... е-е... Сибіряку?

— Я цього не знаю, — стольник вже сам собі налив келих і одним махом осушив його, крякнув, похвалив «добре вино» і додав: — Що будуть чинити з Дорошенком у Москві — це не входить до того, що я маю знати. Мені наказано привезти його в Москву, і я його таки привезу і наказ Кремля виконаю!

— Гаразд, гаразд, — лагідно сказав Самойлович, — забирайте собі Дорошенка, коли жити без нього не можете...

«Стара курва, — подумав стольник про гетьмана. — З цього б і починав, а то стільки води поповарив. А все для чого? Щоб ціну собі набити, мовляв, він не хотів віддавати Дорошенка, так Москва силоміць його забрала... А сам, якщо Дорошенка в Сибір відправлять, тільки радітиме, що надійно позбувся суперника...»

А Самойлович тим часом почав не то вчити стольника, не то застерігати:

— Коли до Москви приїдуть запорожці... Ну, посланці Сірка, а вони часто до вас їздять, дак щоб побачили, як Дорошенко живе у Москві... Щоб потім, повернувшись додому, казали: Дорошенко, мовляв, у Москві живе вільно, як пан який чи боярин. І з царської ласки користується, і не має ніяких утисків, бо інакше січовики той... е-е... можуть і бунтик підняти.

Насамкінець застеріг, щоб Дорошенка забрали потихеньку, щоб ніхто того й не знав і навіть не помітив, як його вивозитимуть з України, бо ще відіб'ють його в московських стрільців.

І відрядив із стольником своїх козаків у Сосницю.

6 березня стольник Семен Алмазов прибув у Сосницю і, не даючи Дорошенку й слова мовити, вирік:

— Маєш добу для того, щоб зібратися, і — гайда в Москву! Дуже там цар за тобою, гетьмане, скучив. Жде тебе в Москві — не діждеться...

— Таки... вигнання, — зітхнув Дорошенко. — А я було повірив Самойловичу, що мене чіпати не будуть.

— Тебе ніхто й не чіпає, — поспішив його запевнити стольник. — Просто цар запрошує в гості. Але на подальші балачки у мене вже немає часу — збирайся, гетьмане, в дорогу. Бери побільше собі добра, підвід тобі дозволено взяти чотирнадцять.

Перша ніч у Москві була довгою і без сну. Він лежав із заплющеними очима і внутрішнім зором бачив свою валку — попереду й по боках стрільці, біля нього невідлучно — вдень і вночі — стольник Алмазов, який відповідав за нього головою перед царем.

Од села й до села, од міста й до міста гетьманську валку супроводжували українські козаки — до тридцяти верхівців, а де й до півсотні. Недобре вони позиркували на московських стрільців, руків'я шабель стискаючи... Стольник Алмазов, бачачи те — зіркий! — супився, очиці його, як дві куниці, загнані в глухий кут, сюди й туди бігали під навислими кущуватими бровами,

тонкі сині губи, що ховалися в бороді, чомусь кривилися...

У деяких селах, через які проїздили, бемкали, як на сполох, дзвони, люд на дорогу вибігав. Кучкувалися, спідлоба позиркуючи на чужих стрільців.

— Гетьмана... Москалі гетьмана везуть, — там і там чулося.

— Еге, дожилися після Богдана. Схопили гетьмана і везуть серед білого дня у свою Московщину, яко злочинця якого...

— Що хочуть, те й чинять московити на нашій землі, у наші хаті. Вже й гетьмана захистити нікому — чи козаки в Україні перевелися, чи всі попродавалися...

— А що?.. Мо', й продалися, времня тепер таке... Хто не продався московитам, той надолужує. Он, кажуть, Самойлович...

— Не буди лихо, доки воно спить тихо.

— Лихо на нашій Україні ніколи не спить. А як і засне коли, то свої ж його й розбудять хутчій. То хай чують.

Стрільці на конях під тими недобрими поглядами вбирали голови в плечі, почувалися незатишно, як і їхній стольник.

У гетьмана, якого везли у вигнання (добре, якщо це заслання, а коли під шибеницю?), настрій у дорозі раз по раз мінявся — то сумний ставав, то

веселий, то знову похмурнів. Ущипливим тоді робився, над Алмазовим збиткувався:

— Що, стольнику, зимно тобі в Україні сонячній? Бачу, бачу, душа твоя в п'ятках... розкошує. Га? Боїшся, чи довезеш мене ціленьким до своєї Москви?

Стольник боявся, тому квапив поїзд, підганяв його, аби пошвидше залишити позад себе Україну. Коли ж Дорошенко надовго вмовкав, намагався його підбадьорити.

— Не журися, гетьмане, далі Сибіру тебе не зашлють. Але у всьому покладайся на царську ласку. Вона або шкуру знімає, або в соболі зодягає.

— Вік би не знати царської ласки.

— Воно й такечки, — охоче погоджувався стольник. — Але ми люди служиві, нам одне робить — служить і служить.

— Мені ще півбіди, а ось Україні — біда, — гостро на стольника дивився: — І чому ваш цар причепився до нашої України?

— Бог його знає...

Але стольник знав, чого, тільки говорив інше:

— Любить її, Україну вашу, цар-батюшка наш. Та й не він її забрав, ваш Богдан її нашому цареві з уздром віддав.

— Ти, стольнику, Богдана не чіпай. Я служив йому з малих літ, і до його смерті воювали ми пліч о пліч. А цар ваш любить нас, яко вовк отару.

— А ви, — стольник скрива, — не будьте вівцями...

— А я тобі, московите, можу легко зараз довести, що не всі у нас вівці. Бачиш он людей край дороги? Недобре на вас, московитів, дивляться. Та й козаки при шаблях, на прудких конях. Досить мені моргнути, бровою повести, як вони стрільців порубають (стольник увібрав голову в плечі), а мене звільнять. Шаблюку дадуть, коня підведуть. І — гайда! На Січ, до отамана Сірка гуляти! Га?

Московит розумів, що так і може статися, тож квапив поїзд, аби пошвидше дістатися Росії, там безпечніше буде. І Дорошенко знав, що так може бути. Власне, було б, коли б він цього захотів і подав своїм знак... Не спіймають його люди Самойловича, проскочить на Січ, а там... Там воля... Знав, що так може бути і було б, коли б він погодився, але також знав і те, що цього не буде, адже на таке він ніколи не погодиться і стольник дістанеться своєї Москви живим та здоровим.

Хоча можна було б поборотися за булаву. Ось-ось, за булаву. А боротися за булаву заради булави він не хотів. Без нього охочих до булави — хоч відбавляй! Не Івашко Брюховецький він, що заради булави продавав всіх і вся, і кровію шинкував, аж доки й сам кривцею сплив... Досить Україні одного Івашка-пройдисвіта. Пройда він був неперевершений, хоч врешті-решт сам же себе й

перехитрив і життям за те заплатив, позбавивши Україну волі перед своєю загибеллю... Що й казати, чимало вже за уряди пролилося крові — досить! Принаймні з нього досить, доборовся вже до краю. Хай ще інші, як охоту мають, поборються.

...Вже й ніч, а валка й не думає зупинитися. Спішить столярник, квапиться, щоб пошвидше до їхнього Севська дістатися — там вже в безпеці посуватиметься.

Хропуть натомлені коні, брязкають зброєю, перегукуються між собою в п'їтьмі стрільці. Столярник час од часу з ридвана голову в ковпаку висовує, покрикує на служивих:

— В оба смотреть, ать-переать!..

А попереду — п'їтьма. І попереду, і з боків, і всюди, куди не глянь, чорнота ночі. Глуха й гнітюча. Глухомань. Ані вогника, хоч в око стрель! І — стріляють, коли дивишся не туди, куди треба. І в Московії, яка була ще попереду, і в Україні, яка вже залишилася позаду.

Здавалось, валка їхала в нікуди. Хоч так воно й було — в Москву. І до волі було, як до неба.

До того дня, коли перший і останній президент СРСР скаже Бразаускасу, лідеру Литви, яка вже вирішила іти до незалежності і не піддавалася на умовляння залишитися в червоній імперії, себто в СРСР, скаже, втративши терпіння:

— Ідіть, куди хочете!

До цієї довгожданої миті Романовим ще залишалося царювати 240 років, і ці роки треба було пережити, потім ще 74 роки червоної російської імперії, і лише тоді буде сказано: «Ідіть, куди хочете!» І народи — Україна теж — підуть. До волі...

Валка їхала в глуху чорноту ночі, в нікуди, хоч і в Москву, везучи українського гетьмана, і попереду, в чорноті стіною стояли 314 років, і їх треба було пережити. Не гетьману Дорошенку, нам.

Як і застерігав думний дяк Ларіон Іванов, на другий день по прибутті до Москви, Петро Дорошенко був представлений цареві. Власне, біятронним боярам, які й мали вирішити його подальшу долю — але про людське око царевим іменем.

Італійські архітектори Марко Руффо і Пьетро Соларіс під час спорудження нового Кремля за часів Івана Васильовича, государя і самодержця всієї Русі і великого князя Володимирського і В'ятського, і Пермського, і Новгородського, і Тверського, і Югорського і, звичайно ж, Московського і «иных», побудували на Соборній площі святково-величну Грановиту палату для урочистих прийомів великих князів (пізніше царів).

Звичайно, поверженого гетьмана Маляя Росії та ще й багатолітнього недруга Великої Росії та її «владычества» годилося б прийняти в якому-небудь

боярському теремі (хай би й тому був радий!), але боярський терем не годився для великого государя Федора Олексійовича, царя і великого князя всієї Великої, Малої і Білої Росії, самодержця, тож прийом відбувся там, де й відбувалися всі прийоми за участю государя — в Грановитій палаті Кремля, що була символом могутності й величі російських самодержців.

Коли Петро Дорошенко разом з генеральними старшинами з уряду Самойловича — суддею Домонтовичем та писарем Прокоповичем, — в супроводі піддячих, які й вели малоросів, показуючи їм, куди йти, зайшли до зали прийомів, весь квіт російського самодержства був у зборі. Попід стіною чинно — один до одного, згідно з рангом родовитості, знатності тощо сиділи бояри, думні дяки, сокольничі, столоначальники, «судді» приказів, воєводи, князі. І перше враження прибулих було, що вони потрапили в якийсь паноптикум — зібрання набурмосених від власної величі, пихатих, навечно застиглих людських фігур, виставлених на огляд. Справді, здавалося, що попід стіною не живі люди, а — боввани, до чого вони були неприродно вдягнені й застигли — гладуни без будь-яких ознак життя.

Огрядні, як не репнуть, із старанно викоханими животами, бояри були схожі на гладких кам'яних істуканів. І цим, тлустістю та

особливо великими животами, що вивалювалися з поясів, як опара з діжі, і були славні. Підперезувалися низько, по стегнах — на Русі пузами з давніх-давен пишалися, їх викохували, як здобу, адже чимале пузо вважалося ознакою солідності й достатку. Нема живота, — його ще лагідно, хоч і не без самоіронії називали животярою, — нема в тебе й достатку. А якщо ти ще й худий на додачу, то все. Ти вже й не боярин і, навіть будучи знатним, будеш насправді незнатним, несолідним і невдатним з себе. А з такими — худими, та ще й без розкішного пуза — ніхто й рахуватися не буде. Тож старанно дбали про живіт, аби наїсти його якомога більший, щоб було що показати людям і себе у вигідному світлі подати.

Заможні, аби бути на вигляд ще товстішими череванями, натягували на себе якомога побільше одягу — неодмінно дві сорочки, двоє порток (верхні з сукна та ще й на хутрі), зодягали зипун з вовняної тканини, поверх нього розкішний і довгий аж до кісточок кафтан, часом і на ваті, з багато оздобленим коміром (до шиї ще прикріплювалося так зване «ожерельє»), кафтан неодмінно був із широкими й довгими рукавами, з накладними із шнурів петлями для великих гудзиків; поверх кафтана одягали ще одіж без коміра, звану опашнем, або — охабнем. Чи й надівали ферязь — всі речі з дорогих тонких сукон, шовку, оксамиту,

парчі, що привозилися зі Сходу, Заходу, із Середньої Азії, Індії, Персії, Китаю, Італії чи Англії.

А поверх цього багатства (не від холоду, бо й так парились) зодягали ще й зимові шуби на дорогих хутрах, здебільшого соболеві, покриті коштовними тканинами, що були парадним вбранням.

На голові в кожного пишна хутряна шапка, в дяків — клобуки, високі й гостроверхі, обшиті знизу видрою, в бояр — мурмолки — високі, пласкі зверху шапки, обшиті соболями й покриті дорогими тканинами, або «стьобунці», теж високі хутряні шапки. Вищого рангу бояри і сам цар носили шапки із найніжнішого хутра «горлатки», здерті з горла соболів.

Етикет того часу вимагав на засіданнях думи чи й на інших радах у царя неодмінно сидіти в шапці і в шубі поверх кафтана та зипуна — і це в жарко натоплених палатах, де й дихнути було нічим.

І хоч терпіли часом пекельні муки в своїх сукняних та хутряних вбраннях, хоч і парились, як у лазні, але ж тільки так було солідно й престижно.

У кожного знатного розкішна борода — як добра лопата завбільшки — боярин швидше голову віддасть на одруб, аніж бороду погодиться

поголити. Без бороди ти — ніхто. Знатний, а без бороди незнатний.

Кожний взутий в чоботи з високими, навскіс зрізаними халявами із різнобарвного сап'яну, розшиті золотом, перлами та обцяцьковані коштовним камінням, передки яких покриті тисненням, на високих підборах.

В кожного в однім вусі блищить велика серга, а на пальцях понанизовані дорогі персні з коштовним камінням чи написами (на товстому пальці перстень, що звався напунком, служив господареві водночас і печаткою).

Етикет того часу в росіян вимагав сидіти непорушно, склавши пещені руки на випуклому животі, щоб усім видно було твої золоті персні. Сидіти навіть не кліпаючи! Боже борони ворухитися!

Так і сиділи, як кам'яні боввани, тлусті, як степові байбаки, велично-хвалькуваті, кукібліві, чванліві, набундючені й напіндючені, ніби гиндики. Сиділи, терплячи годинами муки мученицькі в жарко натоплених палатах у важких соболевих шубах, варячись у власному поту, що пропікав, як крутий вар, але сиділи непорушно (звиклі до всього), у сукнах та хутрах і хутряних шапках, бо тільки так було значуще, бо тільки за таких умов боярин щось та важив.

А перед ними, на певній відстані, на підвищенні сидів на троні цар їхній. Чи то пак, царенко — маленький, худий і тендітний підліток, трон для якого був явно завеликий (під доброго дядька готувався), тож вінценосний отрок просто губився в ньому.

Вбраний підліток був, як і бояри, в кілька сукняних одіжок, у завеликій, як для його голови, шапці Мономаха, єдиний серед усіх присутніх без бороди (не проклонулась ще), з гострим личком, такий самотній і такий беззахисний, худий і хворий, що Дорошенкові аж шкода його стало. Підліток-цар був явно далеко від тих проблем, що їх бояри та дяки висипали ворохами перед ним, сидів з однією лише думкою: швидше б, швидше б усе це закінчилося. Як мені все набридло! Роздягтися б та залізти під ковдру й заснути. Він часом і на троні спав, швидше всього від кволості й втоми. Чи й від нудьги. І важко було повірити, що за цим хлопаком у царських шатах стоїть не яка-небудь, а таки могутня держава з величезним, добре навченим військом, тямковитими воєводами, боярами й дяками, котрі всі разом, але ім'ям цього підлітка, і творили свою державу. І дивно було: чому вони досі не попересварювалися між собою і не виступили один проти одного оружною силою — на Україні таке неодмінно б сталося, бо там кожний

тільки й мріє про булаву і ціну за неї платить не торгуючись, бодай і найпідлішу та криваву.

Заправляв дієм «суддя» Малоросійського приказу боярин Артамон Матвєєв, що не так давно змінив на цій посаді Ордин-Нащокіна, теж стійкого неприхильника України. Він гучно проголосив:

— Великий цар-государ і великий князь Федір Олексійович, всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержець, єдиний заступник підданих малоросів вітає своїх гостей з Малоросії і зичить їм здоров'я!

Хоча дієство затівалося лише заради представлення цареві Дорошенка, для вирішення його подальшої долі, що з ним робити і де його навічно поселити, якщо йому буде дароване життя, але церемонію чомусь розпочали генеральні старшини — суддя Домонтович та писар Прокопович. Від імені гетьмана Самойловича вони подали цареві якогось листа. (Мабуть, тому їх першими й випустили, що вони, хоч і нижчі рангом Дорошенка, але на відміну від нього діючі генеральні старшини з уряду Самойловича, а він, Дорошенко, вже ніби ж у відставці).

Домонтович, звертаючись до царя, що пірнув у троні, щось поштиво казав, раз по раз підкреслюючи свою малість та ницість і водночас возвеличуючи божественну суть російського царя, його розум, подібно якому ніде ні в Московії, ні

тим паче в Україні більше немає і не буде ніколи. Умів Домонтович улестити великим. Але Дорошенко особливо не прислухався до словесних викрутасів судді.

Домонтович нарешті скінчив свій панегірик, і юний цар на троні злегка кивнув маленькою головою у великій для нього шапці Мономаха (чи не сон, бува, проганяв, бо, здається, його маленька величність аж трохи задрімала під час виступу малоросійського судді), й обох генеральних старшин допустили до царської руки — вона здавалась в'ялою і неживою, наче надutoю повітрям.

Потім цар щось сказав думному дяку Іванову, а той запитав Домонтовича про здоров'я. Домонтович почав запевняти, що здоров'я в нього, слава Богу, нічого, але виявилось, що його було запитано про здоров'я гетьмана Самойловича...

Тлусті бояри та дяки попід стіною сиділи все так же бовванами — аби хоч хто ворухнувся чи моргнув.

Ларіон Іванов махнув рукою, і генеральні старшини відступили вбік і назад, а цар-підліток лише тоді перевів свій запитливий погляд на Дорошенка. Потім на Іванова. Меткий дяк гучно виголосив:

— Гетьман Правобережної Малоросії Пйотр Дорошенко, який добровільно зрікся під Чигирином

булави та уряду і уклінно й вірнопіддано прохає у його величності підданства.

— До-о-роше-енко?.. — вперше за весь прийом подав голос цар, і ближні до трону бояри та дяки напівшепотом дружно повторили:

— Дорошенко... Дорошенко... Дорошенко...

— Ах, Дороше-енко... — повторив юний цар, і ніхто не міг збагнути, схвально він назвав прізвище малоросійського гетьмана чи осудливо. У дитячих очах царенка спалахнув вогник цікавості, і ще щось у них зажевріло, наче його величність подивувався: «Так ось він який... Дороше-енко? Той Дороше-енко, який виступав до останнього проти нас, і виступав так завзято...»

Під склепінням Грановитої палати запала мовчанка, і ніхто не брав на себе сміливості порушити її, як і не знав, в якому тоні і з якою оцінкою говорити далі про Дорошенка. Та ось цар кивнув дяку Іванову, і дяк, певно, зрозумівши, як і про що треба далі казати, почав те казання. І хоч мова царя була короткою, але від його імені (чи витлумачуючи цареву мову) думний дяк Іванов говорив довго й сердито. Він раптом почав докоряти й шпетити Дорошенка, що той, яко изменник і вор, заслуговує на побиття батогами, виривання ніздрів і відправку в Сибір, у Тобольськ на Іртиші — за те, що «воз'ярілся зело супротів осударя», що він — «негідний і хитрий поганець»,

хотів піддатися турецькому султанові, посмівши од нього прийняти навіть жупан, шитий золотом... «Чи не за нього хотів Дорошенко продати османам Малоросію?» — аж зриваючись на фальцет, вигукнув Іванов.

І тут сталося те, чого ніхто не міг передбачити.

Скориставшись з того, що дяк набрав побільше повітря в легені, Дорошенко раптом подав голос:

— Додайте сюди, пане дяче, що один цар хотів у мене купити Україну за пару соболів, але я її не продав. Тож і за турецький жупан, бодай і шитий золотом, я теж не продав України.

Цар все ще з цікавістю дивився на малоросійського гетьмана, і в ту мить він навіть аж сподобався гетьману: такий малий, у такій завеликій, як для нього, шапці Мономаха, пірнувши у завеликий для нього трон, він викликав у гетьмана співчуття. І Дорошенко невідь-чому в ту мить пожалкував, що в нього немає сина. І немає і, судячи по всьому, вже й не буде ніколи. Жаль...

Оскільки цар зберігав мовчанку, дяк Іванов, набравши побільше в легені повітря, зважився говорити далі, вигукуючи, що Дорошенка забрано з України з однією метою: аби там нарешті воцарився спокій і не було більше посварних зачинів, докук, хитання та зради, і всі дружно стояли за підданство

цареві всія Русі, і даби він, Дорошенко, більше не піднімав бунтів супроти свого осударя і не перебігав на бік поляків чи татар, а служив цареві... Тут, у Москві камен!..

І Дорошенко зрозумів, що доля його ще не вирішена, і вони вагаються, що з ним робити, оголосити його царевим гостем чи, може, вором та ізменником?

На всяк випадок, дяк ще довго перераховував різні провини Пйотра Дорошенкі перед Москвою і назбирав їх чи не з добрий десяток.

Одну з провин Дорошенка дяк виділив окремо, що, на його думку тягла за собою найбільшу кару: у всьому підтримував гетьмана Виговського, заклятого самостійника і ворога Росії, який після Богдана все робив, аби відірвати Україну від Росії... Особливо виділив думний дяк 1659 рік, коли Дорошенко, оружною рукою виступаючи проти Москви, боровся з тими своїми старшинами, які тягли руку за Москвою. Так, наприклад, він підписав лист до Івана Безпалого, який твердо стояв за Москву, докоряючи в листі вірному підніжку царя тим, що він, Безпалий, «народившись разом з нами народом вільним і виріши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»... Не забув дяк наголосити, що такого «возмутительного» листа також, крім Дорошенкі,

підписали інші неприятели Росії, як полковники Богун, Носач, Силич, Цюцюра, Гапонович, Ханенко, Лизогуб, Лобода, Джулай, Вертелицький, Кравченко, Гоголь... А він, Пйотр Дорошенко, був його автором. Та за такий лист Пйотра Дорошенку слід четвертовать!..

Слухаючи, Дорошенко подивувався, що й це у Москві відомо. Багато ж, видно, донощиків в Україні зібралося, один поперед одного у Москву пишуть. Один на одного, брат на брата, а всі разом бажають зла своїй матері рідній, Україні-отчизні... Виходило, що Сибіру йому не минути — це ще в кращому разі.

Думний дяк, увійшовши в раж (та й назбирав стільки провин Дорошенка перед Москвою, що їх не швидко й перерахуєш), і не збирався, підбадьорений мовчанкою царя, зупинятися, але цареві це, певно, набридло, він неквапом, але красномовно глянув на «суддю» Малоросійського приказу Артамона Матвєєва, той миттєво подав знак дяку, і дяк, на півслові урвавши перелік провин Дорошенка, застиг, як укопаний.

В раптовій тиші, що запала в Грановитій палаті, до гетьмана долинув голос із трону — ще не зміцнілий, юнацький, як у молодого півника, який пробує своє вранішнє «кукуруіку»:

— Жаль, що гетьман Дорошенко не такий, як холоп наш вірний Самойлович. Але один такий

Дорошенко нам більше потрібніший, як десять Самойловичів. Хай гетьман подумає над цим і заодно відповість нам: чому він так вперто протидіє нам, бажаючи якоїсь самостійної України?

— Очевидно, тому, ваша величносте, чому великороси бажають самостійності своїй Московії. Вони, мабуть, її люблять.

— Мабуть, — погодився цар і по хвилі додав задумливо: — Який жаль, що Дорошенко більше любить свою Україну, як Московію.

Дяк Іванов запитливо й розгублено водночас глянув на свого пана, «суддю» приказу — як сприймати слова його величності — як похвалу Дорошенку чи як докір йому і засудження? Адже доля його ще не вирішена...

Артамон Матвеев подав дяку тільки їм двом зрозумілий знак, і той, миттєво зорієнтувавшись, вже іншим тоном сказав, що від цього часу тяжкі провини Пйотра Дорошенкі більше згадуватися не будуть, навпаки, його величність хвалить гетьмана за те, що він нарешті поступив до нього в підданство, тож його величність сподівається на вірну службу Дорошенка і наказує йому віднині перебувати при його царській особі в Москві для порад у справах воєн з турками й татарами...

Цар запитав, як здоров'я Дорошенка.

Гетьман хотів було відповісти, що добре, але збагнув, що його питано радше з ввічливості, і

насправді відповідь його тут нікого не цікавить, а тому сказав прямо:

— Яким буде моє здоров'я, коли в московській неволі, себто у вас, в острозі, забитий у кайдани вже котрий рік перебуває мій старший брат Григорій, козацький полковник...

Дяк сердито блимнув на Дорошенка, але відразу ж змінив гнів на милість, як тільки-но озвався цар.

— Його величність приємно вражена, що ти в першу чергу турбуєшся за брата. На знак монаршої милості твій брат Григорій Дорошенко буде негайно з кайданів визволений — з правом повернутися на Україну. Чи буде ще якесь прохання в Пйотра Дорошенкі до його величності? — від імені царя запитав дяк Іванов.

І в «Актах Юго-Западной Руси» буде зафіксовано, що він, Дорошенко, прохав царя — «бил челом словесно» — щоб йому було надано більш пристойне помешкання, адже на Малоросійському дворі йому з челяддю тісно, та й ізба там непридатна для проживання.

Цар вислухав переклад Дорошенкової мови і щось сказав. Дяк Іванов передав гетьману, що цар наказує його поселити на новому Грецькому кам'яному дворі проти Гостинного двору, але, застеріг дяк, гетьмана і там будуть стерегти московські стрільці... (Згодом буде доручено

купцеві Аврамову і цілувальнику Степанову за державний кошт полагодити помешкання і приробити до нього ще одну прибудову).

Завершив дяк повідомленням, що цар жалує Пйотра Дорошенку до своєї руки, що означало кінець авдієнції.

Після зустрічі з царем Дорошенка запросили до Малоросійського приказу, де він одержав настанови з уст самого «судді» Артамона Матвєєва:

— Будеш гостем царя і дорадником його у справах Туреччини і Криму. І тих, і тих ти добре знаєш. Краще, як ми. Але скажу тобі відверто, гетьмане: хоч на царя ти й справив добре враження, але доля твоя ще повністю не вирішена. Гляди, не схиб. Його величність цар-государ ще метикує, що з тобою робити: чи тут тебе лишити, чи у Тобольськ відправити, слідом за Демком Многогрішним, він теж вашим гетьманом був, а в нашу Сибіряку загув. А може, цар государ тебе ще й лишить у Москві. Назавжди.

— Дякую, ви дуже мене потішили.

— Буде далєбі гірше, якщо тебе позбавлять права проживати у Москві — ось тоді будеш кпинити. Це означатиме не повернення в Малоросію, а — острог. В кращому разі. Тож пораду тобі за так дам: хочеш ще пожити — забудь про свою Малоросію, чи як ти її зवेश, про Україну. Живи собі тихо та мирно в Москві і радій, що ніхто

не збирається відтяти бердишем твою єдину головоньку. Затям: допоки ти в Москві, доти і в безпеці.

А дяк Іванов, коли вони лишилися удвох, шепнув йому:

— Гетьман Івашко Самойлович, вірний наш підніжок, дуже проти твого повернення в Україну. Бійся його, поповича. Він тебе вже продав. А треба буде — ще і ще раз перепродасть.

Самойлович належав до тих, хто, за словами С. Величка, «для срібла і золота не тільки дали би виколоти око, але брата і отця свого не пощадили би, то як би мав жалувати матки — погибающої Малої Росії».

— Гетьман Самойлович, — далі ділився дяк таємницею, — невтомно нас застерігає: Дорошенка не можна в Україну повертати. У Дорошенка, застерігає, в Україні й тепер знайдеться більше сотні приятелів, які можуть підмовити на якесь зло не одну тисячу... Нам ще тільки цього не вистачало. Відпустити тебе в Україну — це все одно, що кинути щуку у воду...

І все ж, незважаючи на відвертість, не все тоді сказав Ларіон Іванов. Про головне промовчав, про те, що було ухвалено на раді в Малоросійському приказі: якщо гетьман Дорошенко спробує тікати в Україну, догнати його і знищити на місці, а тіло неодмінно повернути в Москву — щоб не було його

могили на Україні. Ні мертвим, ні живим Петро Дорофійович Дорошенко на Україну не повинен повернутися!

Слова свого царського Федір Олексійович дотримав — щодо звільнення з острогу старшого брата Дорошенка Григорія, який вже кілька років гибів в російській неволі і навіть у Сибіру побував. Як і гетьман, брат його теж виступав за незалежність України і в першу чергу від Росії.

Цар велить ізменніка і вора Грішку Дорошенка розкувати, з нього знімуть залізо і переведуть до іншого, легшого арешту. І йому буде дозволено разом із старшинами Домонтовичем та Прокоповичем повернутися на Україну. І коли його звільнять, і він обніме брата, то з гіркотою казатиме:

— Ніколи не думав, що в Україну мені доведеться повертатися без тебе, брате.

— Ти, брате, вважай, вирвався з неволі, дасть Бог, і я колись вирвуся, — утішав його гетьман. — А поки що радітиму, що хоч ти на волі. Отже, вже не думав, що треба було мені самому в неволю потрапити, щоб звільнити тебе з тієї неволі.

— Але це надто велика для мене і для України жертва, брате, — Григорій був засмучений. — Як повернуся без тебе на Україну? Без тебе мені і воля не воля.

Брати стояли один проти одного — високі, міцні, вродливі. Істинні Дорошенки. Всі одинадцять років Петрового гетьманування брат Григорій вірно допомагав йому в чині полковника, боровся за те, за що боровся й Петро — за волю. За це й був схоплений росіянами і відправлений у неволю в свою Москву. І ось вони помінялися місцями, один повертається додому з неволі, а другий залишається замість нього в неволі.

— Пошвидше, брате, додому повертайся, бо цар ще може передумати, — напучував гетьман брата. — Чи бояри щось нашепчуть хлоп'яті Хведору на троні. Скільки ми не підписували з московитами угод — Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Юрась Хмельницький і я, — вони їх здебільшого порушували, якщо їм це було вигідно. Тож московитам не можна вірити. Сьогодні ж і залишай Москву їхню, яка камен... Ох і кам'яна ж їхня столиця! Задушить хоч кого! Поклонись від мене матері, братам і... — зітхнув, — Україні. Тій моїй нещасливій отчизні, яку я так і не здужав, будучи на уряді, зробити вільною, як свого часу не встигли це зробити мої попередники Богдан Хмель та Виговський Іван. А ти квапся, сьогодні ж вирушай. Слава Богу, що хоч один з нас повернеться на Україну. Насолоджуйся і за мене волею і отчизні нашій служи — попри все, служи. Пам'ятай, брате: ми — Дорошенки. Ті Дорошенки,

про яких у пісні співається, що вони завжди попереду свого війська і військо своє завжди ведуть хорошенько. Як повернешся додому, матір нашу утіш, сльози її утри. Мене ж... мабуть, не чекайте. Чує моє серце — з московської неволі мені не вирватись. Москалі побояться мене відпустити на Україну, щоб я там повстання проти них не підняв. Тому й випала мені чужина. Та геть жур з голови! Давай, брате, пісню про діда нашого, про гетьмана Михайла Дорошенка, заспіваємо.

І брати гримнули, як наче й справді кіньми їхали широкою долиною:

Ой, на горі
Та жєнці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть!
Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорозьке,
Військо хорошенько...